

A POLGÁRI REALIZMUS KRITIKAI KEZDEMÉNYEZŐI

1. A Figyelő és köre

A kiegyezéstől a 75-ös pártgyűlésig, illetőleg annak konszolidációjáig tartó szakasz, úgyszólván, fölfedezetlen föld. Különösen művelődéstörténeti szempontból az. Pedig e szakasz történeti jelentősége valóban rendkívüli. A politikai történetben is az; de kivált a művelődéstörténetben. Eszmék, melyek az előző félszázadot áthatották, ekkor, ez új helyzetben s a minden eddiginél közvetlenebb európai szembesítésben formálódtak át, s eszmék, melyek a következő félszázadban szerepet játszottak, társadalmi jelentőségüket és irányzódásukat most nyerték el. Annak a nagy irodalom- és eszmetörténeti összegzésnek, mely az előző korszakról *Sőtér* István monográfiájában áll rendelkezésünkre, kívánatos a folytatását mielőbb elkészíteni.

Ez a dolgozat e szakasz egyik jelentékeny és jellemző szellemi összpontosulását és kezdeményét, a *Figyelő* c. lapot kívánja bemutatni. Kettős célzattal: a szakasz eszmetörténetének feltárását óhajtja szolgálni; az eszmetörténeten belül pedig különlegesen az irodalomkritikai eszmékét. Előkészítés így e szakasz tervbe vett monografikus feldolgozásához is, s a magyar kritika készülő történetéhez is. De nem „egy fejezete” e két megkezdett mű egyikének sem. Folyóiratfeldolgozás. Jellege anyagfeltáró és leíró. Az anyagfeltárást és leírást azonban úgy kíséri meg elvégezni, hogy általa feleletet adhasson arra a kérdésre, a népiességre következő új irány képviselőivel állunk-e szemben itt úgy, mint ahogy ezt maguk a tömörülés részvevői vélték.

1.

(A lap filológiai leírása; — munkatársainak köre; — a fiatal polgári értelmiség lapja; — helye a kor lapjai között)

A *Figyelő* c. hetilapot 1871 január 1-én bocsátotta közre *Aigner* Lajos mint kiadó, háromnegyed íven, nagy nyolcadrét alakban. Ezt az alakot és terjedelmet öt esztendőn át, 1876-ig őrizte meg a lap. Akkor teljesen átalakult, s bár a címet megtartotta, lényegében már más lapról volt szó. A fejlécen az első évben ez állt: „Irodalmi és szépművészeti lap”. A második évben ez a műfajmegjelölés így bővült ki: „Irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilap”. Az első évfolyamban találni némi szépirodalmat: egy verset s egy novellát vagy egy regényfolytatást minden számban. A másodiktól, néhány kivételt nem számítva, ez elmaradt s a *Figyelő* kizárólagosan *kritikai* lappá lett. A cím megválasztásába belejátszhatott a gyakori francia-angol lapcím, a *L'Observateur*, a *The Observer* is, de az elhatározó a *visszamatás* volt *Arany kritikai lapjára*, a Szépirodalmi *Figyelőre*. A programban ugyan nem, de később többször is történt erre utalás. (pl. III. 56.)

A szerkesztő tisztét Szana Tamás töltötte be. Ő írta a lap rövid s a *pozitivist* korszak *művelődéskultuszának* általánosságainál maradó beköszöntőjét is, *Törekvésünk* címmel. Részesedése a továbbiakban mint szerzőnek, de mint szerkesztőnek is meglehetősen kicsi volt. Nem annyira irányította, mint inkább csak összetartotta munkatársait. A lap irányát néhány erős eszmei karakterű állandó szerzője határozta meg. A munkatársi gárda egyszer ment át

nagyobb változáson: az első évfolyam végén, midőn a szerzők egy része kivált. Közülük többen a továbbiakban szembekerültek a lappal (*Ábrányi* Emil és *Kornél*, *Prém József*), mások közömbösekké maradtak iránta (*Asbóth J.*, *Vajda*).

A kezdő munkatársi körnek, az első évfolyamának három meghatározó külső jegye volt. *Nemzedéki* az első, a társadalmi-politikai tájékozódása a második s származási a harmadik.

Egy-két kivételt nem számítva, főleg *Vajdát* (1827) és *P. Szathmáryét* (1831), a munkatársak Arany László nemzedékéhez tartoztak. A Világos előtti tizedben születettekéhez s a Világos utáni másfél tizedben felnőttekéhez. Egy-két kivétel, kivált az utolsó évfolyamban, fölfelé is előfordult; *Endrődié*, *Reviczkyé*, *Lánczy Gyuláé*. Mindhárman 1850-ben születtek, s így voltaképp kivételnek nem számíthatnak. Tájékozódás tekintetében olyanok gyülekeztek a lap köré, akik a két nagy nyugati demokrácia, a francia, különösen pedig az angol szerkezetét, módszerét és légkörét óhajtották meghonosítani. Majd valamennyien hosszabb ideig tartózkodtak külföldön; többen, pl. *Asbóth*, *György Aladár*, *Endrődi*, *Szana*, nyugati egyetemeket is látogattak, s természettudományos műveltséggel is rendelkeztek. Az eszményül vett, az előlegezett polgári berendezkedésen belül, melyről tehát többnyire személyes tapasztalataik is voltak, egyesek, mint *György Aladár* vagy *Láng Lajos*, radikális, mások, mint *Szana*, *Hegedűs István* vagy a két *Ábrányi* liberális, ismét mások, mint *Asbóth* vagy *Závadszky Károly* konzervatív színezetet mutattak. A meglévő főbb parlamenti pártok egyikéhez sem kapcsolódtak szorosán, bár különnyeikbe írtak; pl. *György Aladár* a Jókai-féle Hon-ba, s *Szana* becsületserelmi ügyét is, melyet *Áldor Imre* követett el ellene, a Hon által szervezett újságíróbizottság orvosolta. Származás tekintetében többségük polgári környezetből indult, vagy olyan nemesi családból, melynek légköre, műveltsége, életformája egészen az értelmiségi polgárságé volt. A két *Ábrányi*, *Asbóth* vagy *Szana* lehet a példa rá. Nagy volt közöttük a magyarosított nevéek arányszáma, pl. *Névy-Neff*, *Lánczy-Lazarsfeld*, *Erődi-Harrach*, *Láng-Lang*, *Endrődi-Kupricz*.

Az első év után mindhárom karakterizáló tényező határozottabbá s kizárólagosabbá lett. Azok váltak le, akik egyik vagy másik vagy mindenik tényező tekintetében kivételt képeztek (*Vajda*, *Asbóth*, az *Ábrányiak*). A munkatársi gárda így az önkényuralom alatt felnőtt, nagy műveltségű, nyugati tájékozottságú polgári értelmiségből tevődött össze. A munkatársi gárda egy részét (pl. *Asbóth*, az *Ábrányiak*, *Szana*, *Rádl Ödön*, *Torkos László*, *Erődi Béla*) a Figyelő *Benedek Aladár Új Világ* c. lapjától örökölte, mint ahogy előfizetőit s polgári irányzatosságát is átvette. De nem vette át magát a szerkesztőt, s nem ennek szegyen-telenül személyeskedő hangnemét s föllengző radikális demagógiáját sem. Nem is Benedeknek az értékes első számok után zavarossá züllött lapja, hanem *Schwartz Gyulának* s *Riedl Szendének* heti közlönye, az *Új Korszak* (1865–66) volt a Figyelő közvetlen előde; bár annak munkatársai közül ezében alig egy-két nevet találunk. A társadalmi, a művelődési réteg volt a két lap között közös, a szemlélet rokon. A nemzedék azonban a Figyelőben eggyel későbbi. Ami, persze, több volt a szokásos nemzedéki különbségnél: a cezurat fölléptük között a kiegyezés éve vonta meg. Az előfizetők tábora is — amennyire ezt szerkesztői s kiadói üzenetekből láthatni — ugyanaz: a polgári értelmiség. S mint arra a lelkes és ambiciózus *Schwartz*, erre a lelkes és áldozatos *Aigner* fizetett rá alaposan.

A kor lapjai közül egyik sem tekinthető a Figyelővel azonos műfajúnak. Műfajban is, fajsúlyban is a 73-ban *Gyulai* szerkesztésében újraindult *Budapesti Szemle* állt hozzá legközelebb. A Szemlét azonban, mint külföldi példait is, az összefoglaló tanulmány jellemezte, s a tanulmányon át való állásfoglalás. A társadalomtudományok valamennyiére kiterjeszkedett, sőt, néha a természettudományokra is, s hangneme tárgyias, értekezői volt. A Figyelőt viszont a kritikai cikk, a publicisztikus hangnemű művelődési, irodalmi-kritikai eszme-futtatás jellemezte, s figyelme az irodalmon kívül rendszerint csak a történetírásra, pedagógiára, képző- és zeneművészeti munkákra s a velük összefüggő művelődéspolitikai kérdésekre terjedt ki. A Szemlét a Figyelő megjelenései alkalmával rendszeren röviden ismertette, dicsérte és aján-

lotta. Rivalitásnak vagy ellenségességnek *Gyulaiéval* szemben *Szana* lapjában nem volt vagy alig volt nyoma. A Figyelő egyes törzsszerzői gyakorta írtak a Szemlébe is, pl. *Bodnár Zsigmond* vagy *György* Endre. Fordítva azonban nem.

2.

(A lap vezető szerzői; — főbb kérdéskörei; — vélekedése a kor jellegéről és problémáiról; — bizakodása a társadalmi fejlődés iránt, kétsége a művészet és erkölcs fejlődését illetően; — Endrődi kiemelése)

Az első esztendő szemléleti színeképe tehát szélesebb volt, mint a következőké. A kérdéskörök kristályosodási pontjai viszont nem oly határozottak és világosak. Az első év után kivált szerzők kritikai munkásságuk javát másutt fejtették ki. Működésük, polgári eszméiknél fogva, jellemző volt ugyan a Figyelőre, de amaz irodalmi tendenciák s esztétikai eszmecsoportok, melyek a lap helyét a kor áramlatai között s a magyar kritikai gondolkodás történetében meghatározták és jelentőssé tették, nem az ő munkásságukban öltöttek testet. Hanem elsősorban ama két szerzőében, akiknek irodalomkritikai tevékenységét viszont lényegében a Figyelő foglalta magában. *Endrődi* Sándoréban és *György* Aladáréban. *Irányt jelölő szerepüket* a lap, a szerkesztő határozottan kifejezésre juttatta. Ők írták rendszeresen az évszáró és nyitó cikket, ők foglaltak a lap részéről vitákban állást s a szerkesztő őket kérte fel többször, hogy időszerű kérdésekről foglalják össze nézeteiket (l. pl. *Endrődi*: A zárzavarban, IV., Rendetlen levelek, IV., Az újabb nemzedék, II., A nemzeti jelleg, V., *György*: Irodalmunk 1873-ban, IV., A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. stb.) A legjobb évfolyam, az 1874-es, mintegy váltogatva hozta cikkeiket. Azokhoz a kérdésekhez és gondolatokhoz, melyek a kettejük írásait mozgatták, a lap valamennyi szerzője kapcsolódott, vitázó, ellenző, helyesbítő vagy támogató szándékkal. A lap meglehetősen számú fordított cikket, ill. cikkivonatot is közölt, de közvetlenül vagy közvetve, rendszeresen ezek is kapcsolódtak e kérdéskörökhöz.

Ezek a *kérdéskörök* pedig a következők voltak: az idodalom nemzeti vagy kozmopolita jellege, világfájdalmat kifejező vagy harmóniát sugalló volta, eszményítő vagy realista kötelezettsége, a tudomány és irodalom viszonya és rangsora, a költészet és a materializmus kapcsolata, az irodalmi és társadalmi haladás kölcsönössége, a hangulat és egyéniség szerepe, a desilluzió és verses epika összefüggése, a nemzeti és összehasonlító irodalomtörténet viszonszága.

Ezek a kérdések folyvást társították s áthatották egymást, s egy-egy cikkben gyakran valamennyi előfordult. Válaszaik e kérdésekre árnyalatokban rendszerint, — de néha alapvetően is eltértek egymástól. *Nem annyira a válaszok, mint inkább a kérdések* azonosságában állt affinitásuk. Kérdéseik (s válaszaik) jelentését jobban megérthetni, ha korukról és helyzetükről vallott nézeteik, legalább futólag vázolva, előttünk állnak.

Korukat *korfordulónak* tudták. Átmeneti kornak. De nem az előző szakasz elhaló lezárásának, mint inkább az új vajudó *kezdetének*, hazai s európai tekintetben egyaránt. A tudományos és a társadalmi, a szociális és a civilizációs haladás tekintetében valamennyien minden eddiginél többet ígérőnek tartották korukat. Az ígélet valóulásának zálogát a természettudomány és a technika s a közműveltség hallatlan mérvű emelkedésében és szélesülében látták ők is, mint a 48 utáni pozitivisták hangoltságú nyugati polgárság is. Az erkölcsiség és a művészet fejlődésének lehetőségeit azonban nagyon is különbözően ítélték meg. Abban egyetértettek, hogy a *régi eszmények* nagyrészt *értéküket veszítették*. A kor alapvonása valamennyiük szerint az, hogy nincsenek egyetlenes értékű s érvényű etikai s esztétikai eszményei, nincs általánosan elfogadott filozófiája. „Jelen összes irodalmunk — alig észrevehető szórványos kivétellel — utat, irányt veszítve, céltalanul tévelyeg az eszmék irdatlan vadon rengete-

gében” — kezdte A zürzavarban c. cikkét *Endrődi*, majd fölvetette a kérdést —: „... mely irányba haladunk mi tulajdonképpen? S ha haladunk, hátra-e vagy előre” (IV. 13.). S mint az eszmék zürzavarának, az *irány* és *érték* bizonytalanságának kérdésében, — hasonlóképp egyetértettek abban is, hogy mindez az új politikai helyzettel, de méginkább s alapvetően a *materializmus* általános térhódításával függ össze. Szinte egyetlen sincs köztük, aki le ne írta volna: „Korunk a materializmus kora.” „... korunk szelleme a materializmussal szorosan összefügg, ... a materializmus éppen az az egyedi ismertető jel, mely korunkat minden más kor felett jellemzetessé teszi”, — fejegette pl. *Hoitsy Pál* A materializmus jogosultsága a költészetben c. cikkében (V. 265.). „Ki merné tagadni — kérdezte kissé retorikusan egy másik, *Hoitsy*éval azonos tárgyú programcikk szerzője, *Bolgár Emil* — hogy korunk tudományos iránya materialisztikus.” S felszólította a költőket, értsék meg a kor szellemét s legyenek korszerűek, azaz materialisták. (Nem kell már a dal ... V. 122.) S egyedül a kirívóan provinciális műveltségű, paposan patetizáló, a hivatalos értékrendet mindenkor respektáló Závodszy Károly, ki később Széchy Károly néven, more patrio, egyetemi tanár lett, tette e megállapítást elutasítóan. A többiek nem a materializmus elhárításával, hanem a materializmus alapján, belőle s általa kibontakoztatva remélték új művészeti s erkölcsi értékeket létrehozni. Mert a materializmust szükségszerű *gondolkodástörténeti fejleményként*, az addigi gondolkodás utolsó, felső lépcsőjeként tekintették. A válságot „nem a materializmus idézte elő, hanem egy hatalmasabb ok, a világnézet, a gondolkodásmód megváltozása, mely [magát] a materializmust is megteremtette”, — fejegette *György Aladár* (IV. 470.)

Materializmuson azonban, megint csak Závodszy kivételével, aki ún. erkölcsi materializmust: cinikus hedonizmust értett rajta, valamennyien az *utilitarius pozitivismus*, ill. *vulgármaterializmus* valamely, a *darwini* fejlődésmérettel szaturált árnyalatát értették. S két mozzanatát vélték különösen fontosnak: az egyetemes világtörvénnyé emelt természet-tudományos elvű történeti *determinációt* s a darwini természetfelfogás jegyében értelmezett *haszonelvűséget*. Ha a fent mondott kérdésekre adott válaszaik programmá kerekedtek, válaszaikat az így fölfogott materializmussal igyekeztek egyeztetni, ill. szembesíteni. Ezt az egyeztetést, ill. szembesítést vélték a korszerű eljárás ismérvének. Jellemző módon, két idegen szerző fordítására fogott össze, mintegy osztentatív módon, e csoport és nemzedék: *Buckle*-éra és *Vogt*-éra.

Az új esztétikai és etikai elvek és eszmények kialakítása tekintetében azonban, különösen a *maguk korára* nézve, távolról sem voltak valamennyien optimisták. A *szélsőségesen bizakodó* álláspontot a későbbi kolozsvári klasszika-filológus professor és műfordító, *Hegedűs István* képviselte, aki ekkoriban tért haza külföldről, egyebek közt a berlini egyetemről. Lendületes cikkében (Az újabb kor iránya és az irodalom, I. 9–10. sz.) azt hangoztatta, hogy „a magas idealizmus fenséges”, „de téves iránya” után, amely a társadalommal szemben az egyént, a törvénnyel szemben a képzeletet, az értelemmel szemben az érzelmet, a külső világgal szemben a belvilágot dicsőítette s „az abszolút szabadság tartalmatlan fictióját” tűzte ki célul, „a kijózanodás”, „a társadalmisság”, „az egyensúly” korszaka ez. Egyén és társadalom, múlt és jelen, külső és belső ellentétei a fölismert törvények és szükségszerűség jegyében fölöldődnek. E korszakban az idealizmustól megszabadult tudomány hatalmas anyagot gyűjt össze s értelmez az emberről és világról, s a „felhalmozott” anyagból „sokkal magasabb és tisztultabb irányba mozgó társadalmat és költészetet fog létre hozni”. Hasonlóképp bizakodó volt *György Aladár* is. De míg *Hegedűs* kimutathatóan az öreg óliberális *Julian Schmiedt*nek a Jung-Deutschland korából és szomszédságából hozott nézeteit és frázisait visszhangozta, *György* az angol-amerikai pozitivist liberális történetírőket, darwini színeződésű társadalombölcseleket, kivált *Buckle*-ét és *Lecky*-ét, *Spencer*-ét és *Draper*-ét s a német liberális művelődéstörténészekét és társadalompszichológusokét, főleg *Schlosser*-ét, *Dunckler*-ét és *Steinthal*-ét. „... hasztalan a dogmák harcias nyilatkozata, — mondotta, — hasztalan a konzervatív tömeg azon meg gondolatlan vádaskodása, hogy a materializmus megöli a költészetet. A költé-

szet megmarad ezen túl is, részben vagy talán egészben új köntösben; de a köntös megváltozása nemcsak, hogy nem baj, de sőt még valódi haladást is jelent.” (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV.) György és Hegedűs egyik voltak abban, hogy optimizmusuk a pozitívizmusnak (részben a felvilágosodástól öröklött) művelődés-hitén, szcientizmusán nyugodott, mely, mint nyugati példáiknál, nálunk is a forradalmak fölösleges, értelmetlen, túlhaladott voltának hitét is jelentette. Kellő művelődési intézmények és eljárások megteremtése mindenütt, nálunk is, magától meghozná az új korszakot, vagy mint Hegedűs szerette mondani, „az új felszárnyalást”.

A többség azonban több kétséget táplált, különösen viszonyainkat s a közvetlen jövőt illetően. Endrődi, ki szóvivőjükül tekinthető, azt fejtegette, annyi a lekötő, visszahúzó társadalmi és szellemi tényező, hogy a tudat gyors átforgódására s vele új eszmények, művelődési és erkölcsi értékek közeli megteremtésére számítani nem lehet. Keleti Károly statisztikáival, Schwartz Gyula „szociológiájával”, irodalmi művek tanúságaival, történetírók következtetéseivel érvelt „a hályogos optimizmus emberének” káros túlbizalma ellen. „A legcsodálatosabb korok egyike, a pezsgés, a forrongás, az újjászületés, a haladás nagy kora” ez, de „az ember eszményi művelődése” benne még nincs jelen. „... nem osztozom a kislelkűek teljes kétségbeesésében... Valahol középen állok... vigyázom az idők jeleit, mert mindaz, ami jelenleg e tárgyra vonatkozólag látható, nem egyéb, mint *jel*, s a tények valódi eredményei még messze vannak.” (Rendetlen levelek, IV. 575). Nagy távlatban, az egyetemes emberiség távlatában azonban ő sem kételkedett az irodalom s az etikai értékek jövőjében, s a nagyobb közműveltségtől s a valódi demokráciától várta ő is azt. A flaubert-i dezillúzió, mint Arany Lászlótól, tőle is idegen volt. Az eszmék és értékek tisztázását azonban nagyon is nehéznek s nagyon is sürgetőnek, kora s nemzedéke fő feladatának tekintette. Elmulasztása egyének, nemzedékek, nemzetek életébe kerülhet, melyeknek aztán már kevés vigasz lesz az emberiség egyetemes haladása, a liberális történetfilozófia, a hegeli teleológia üdvtanának — általa ellenszenvvel szemlélt — jutalma. E tekintetben, akár Arany László, némi rezignált melanchóliával tekintett nemzedékére és korára.

Egyszóval akár bizakodók voltak korunk művelődését illetően, akár nem, megegyeztek abban — mégpedig a determináció jegyében —, hogy az új szakasz új irodalmi irányt követel meg. A korábbi irányokat korábbi szakaszok hozták létre és határozták meg. „Mik a mi vezérelveink, melyek egy új iskola megalapítására hivatvák?” — tette fel a döntő kérdést ennek megfelelően Endrődi. — „Klasszikusok vagyunk-e vagy romantikusok? Vagy éppen materialisták? ... A klasszikus irányon régen túl vagyunk; a népies iskola hamar véget ért s Arannyal be van tetőzve; a materializmus még Németországban sem alkotott elfogadható iskolát, annál kevésbé hatotta át a mi költőink szellemét.” (A zűrzavarban, IV. 13.) György pedig így írt: „Nem volt még ez az év döntő s általában nem egy vagy két év hozhatja létre az átalakulást; azonban már most is annyira meglátszik szellemi fejlődésünk iránya, mi szerint bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama régi 'hazafias korbá' vissza nem térhetünk.” (Irodalmunk 1873-ban, IV. 1–3.)

Vagyis lapjuk, a Figyelő nem más, mint a nyugati tájékozottságú polgári értelmiség által kívánt új irány kritikai elveinek, esztétikai programjának műhelye, vitafóruma. Programjuk vizsgálatában folyvást szem előtt kell tartani életkorukat. Többségük harmincon aluli. Inkább a szükségletek erős emóciójú, spontán kifejezése ez a program, mint végiggondolt, részletesen kimunkált, szaktudománnyal szembesített elvrendszer. Bőséges önellentmondásaik ebből a körülményből is fakadnak.

Mielőtt azonban e program tárgyalása kerülne sorra, tanácsos, mintegy zárójelben, rövid kitérőt tenni Endrődivel kapcsolatban. Mert vele, mint kritikai értekezővel először csak a Kézikönyv 4. kötete számolt. Az anyag mélyebb ismerete híján azonban az sem elég tüzetesen és méltánylattal. (E sorok szerzője volt annak részletnek is a szerzője.) A magyar költészet kincsháza c., sok kiadást megért antológiájának közlését formáló rendkívüli jelentősége

ugyan szakkörökben tudott, bár részleteiben az sem tisztázott. Azokat a kérdéseket és eszméket, melyeknek köztérre s köztudatba vitelét általában *Reviczkyn*ek szokás tulajdonítani, valójában nagyrészt *Endrődi* vitte be majd egy évtizeddel korábban. Rendszerint világosabb fogalmazással, reálisabb összefüggésekbe állítva, a magyar kritikai gondolkodáshoz szorosabban kapcsolva, biztosabb ítélettel. *Reviczky* sokkal jelentősebb költő volt. *Endrődi* alaposabb, szélesebb, rendszeresebb műveltségű ember. *Reviczky* alkalomszerű, autodidakta olvasással szerezte műveltségét, s mélyebb filozófiai jártassága *Schopenhauer*en, újságcikkekben olvasható filozófiai idézeteken és szólamokon nemigen terjedt túl. *Endrődinél* a némethez jó angol tájékozottság is társult. A mechanikus materialista német *Vogt* mellett a pozitivistá angol *Buckle*-t is fordította és *Schopenhauer* mellett a kor más filozófiai szerzőit is tanulmányozta. *Reviczky* recenzióiban kitűnő érzékű kritikusként volt; általános kérdéskörű cikkeiben azonban zavar, áradó lírizmusa, vallomások személyessége, zseniskedő attitűdje, kinyilvánító modora, igehirdető hangneme, naiv fölénye és biztonsága, mellyel nemcsak fölvet, de föllebbezhetetlenül rögtön meg is válaszol kérdéseket. Cikkeinek logikai menete, tárgyi körülhatároltsága ritkán világos. Mindenről szó eshet bennük, mert eszmetársítása legtöbbször érzelmi, indulati. S emellett folyvást érzelmi elégtételtevés hangzik ki cikkeiből. Ami lélektanilag, persze, nagyon is érthető. *Reviczky* Gyulának szomorú ifjúság és nyomorúságos emberi élet jutott. *Endrődi* *Kupricz Sándort* viszont rendezett, nagyműveltségű (félnemes-félpolgár) család indította el gondos neveléssel nem nagy, de biztos jövedelmű pályájára. A *Figyelő* megszűnte után sokat ígérő kritikai munkássága megcsappant, szórványos lett. Tudjuk, költőként sem adta azt, amit indulása ígért. A *Kézikönyv*, mindenesetre, költészetét illetően sem járt el szerencsésen. Fejlődéstörténeti helye, jelentősége a 70-es évekre utalja, *Ábrányi* ellenpárja, *Reviczky* előzménye gyanánt. A 70-es évek félbenmaradt nemzedékéhez tartozik ő is, noha folyvást írt a következőkben is, akár pl. *Tolnai*.

3.

(Nemzeti és kozmopolita; — költő és nemzet; — nemzeti költészet és provincializmus)

A lapot, a csoportot foglalkoztató gondolatok közül első helyet a *nemzeti elem* szerepés jelentőségváltozása foglalta el. *Endrődi* fejtegette leggyakrabban, legalaposabban s leg-szerencsésebben is.

A megelőző korszakokban és irányokban a nemzeti gondolat uralkodott az irodalomban, vallották valamennyien. A domináló nemzeti elem tekintetében *Endrődi* azonban rendkívüli éleslátással elválasztotta a *Petőfi*—*Arany*-korszakot az ötvenes évek szellemétől, mint nevezte: „a *Hölgyfutár*” és „*Napkelet* korszakától”. Az 50-es években a két irány egymás mellett élt. *Arany* iránya ebben az évtizedben azonban már csak egy vékony felső értelmiségi réteget hatott át *Endrődi* szerint. A közízlést, szerinte, a „*Napkelet*”, a „*Hölgyfutár*” iránya járta át meg át. A „*Gólya*” s a „*Pusztai fűz*” is visszhangot vert; de ezek a kor ízlésén túlemelkedett ünnepi, kivételes alkalmak voltak a közönség részéről. Az általános közízlést az jellemezte (s jellemzi azóta is), hogy „néhány rossz frázis nagyobb hatást tett”, mint *Arany Bolond Istókja*. „... s ha valamely alföldi betyár agyonütött egy zsidót: mint hős, megtalálta a maga költőjét; tette — mint *typikusán honi* — erőnné lett s a költészet fényre besugározta.” (Egyéni nézetek, II. 298.) A két irány között a fő különbség ugyanis az, hogy az előző, bár a nemzetire vetette a hangsúlyt, az egyetemes emberit össze tudta egyeztetni a nemzetivel. A „*Csárda romjai*”, mutogatta finom érzékenységgel, legyen mégoly tipikus hazai is, egyetemes emberi eszme, élmény kifejezője is; „a teljesen elhagyott ember érzelmi világáé” (uo. 301).

Az 50-es évektől uralomra jutott nemzeti gondolatot a „*provincializmus*”, „*a tulvitt patriotizmus*” jellemezte. Az ő korszaka és nemzedéke ezzel a nemzeti iránnyal találja magát szemben, ezt kell meghaladnia. De semmiképpen sem úgy, mint *Závodszy* prédikálja: vissza-

térni Petőfi – Arany irányához. Az a forradalmak korának költészete volt; bizonyosan nagyobb, mint amit ez a nemzedék létrehozhat. (Az újabb nemzedék, II. 265. Egyéni nézetek, II. 302.) Mert ez tökéletesen más kor, mint volt a forradalmaké. De e nemzedék költői is csak „ugy számíthatnak hatásra, ha a kor szelleméből és szelleméhez beszélnek” (A zürzavarban, IV. 25.) A kor szellemének, irányának pedig egyik fő vonása a „*cosmopolitismus*”. Ez a kor az általános, az egyetemes művelődés és civilizáció nagy korszaka, mely a materializmus jegyében mindennütt érvényes egyetemes törvényeket derít fel az emberről és világról, s tesz világszerte egyenlőképp közkinccsé. E kortól fogva az ember egyre inkább „minden polgárosult államban lényegileg egyenlő, ugyanaz”. Mostantól „az emberiség zöme tulajdonképpen csak két nagy nemzetre oszlik: kik nélkülözik a szellem és kedély fogékonyságát, finomságát; kiket tehát a költészet és szív nem igen érdekel; míg a másik gyönyört talál az igazban, jóban és szépben.” (Egyéni nézetek, II. 301.) De voltaképp nemcsak „a kor szelleme” követeli meg a kozmopolitizmust. Megkövetelik az esztétika alaptörvényei is. „A fajszerűleg nemzeti csupán bizonyos meghatározott időben s kisebb körök előtt bír érdekel” . . . „az időleges, a különvált, az esetleges nem lehet a művészet tárgya . . . minden műben kell valami maradandónak, egyetemesnek, emberinek, . . . egyetemesen jelentősnek lennie.” (uo.) Alkothatnak költőink továbbra is a Napkelet-felé nemzeti szellemben, de az aligha lesz költészet. „A kor megváltozott s nekünk ki kell bontakoznunk amaz elszigeteltségből, melyben eddig éltünk: simulnunk kell az időszak szelleméhez, mely összébb hozza a nemzeteket s közkinccsé akarja tenni a művészeteket.” (uo.) Meg kell ezt tenni, mert ugyan „a művésznek teljes szabadsága van, de a művészetnek törvényei vannak”. (uo.) Nézetei mellett Kőlcseyt, Vajdát, de főleg és ismételten Madáchot (akinek „művénél cosmopolitikusabb művet nem tud felmutatni a magyar irodalom”) és Erdélyit idézte a hazaiak közül. Ugyanakkor leghatározottabban elutasította, hogy a „*nemzeti jelleget*” „kiküszöböljük”. (A nemzeti jelleg, V. 13., Vajda János, II. 592.) „A nemzeti jelleg . . . mindig összefér e cosmopolitizmusal”, „melyet Erdélyi János világirodalmi szempontnak nevezett” (Egyéni nézetek, II. 301.) S itt is, másutt is egyre azt fejtegette, a kozmopolitizmus az az „elv”, mely „átalakítja s fölemeli irodalmunkat a többi nemzetek irodalmához” (uo. 303.). Az így fölfogott kozmopolitizmust tekintette az előző, „a Napkelet-korszakkal” szemben úgy, „mint e nemzedék haladási vívmányát” (uo.). Csak ily kozmopolita szellemű irodalom szolgálhatja a nemzetet s vághat egybe a kor másik alapvonásával, a fejlődést mozgató haszonelvűséggel, s „fog számbavehető hasznokat hajtani” azáltal, hogy bekapcsolja a nemzetet a kor egyetemes gondolat- és érzésvilágába. (Rendetlen levelek III. 588.)

A lap munkatársainak többsége egyetértett Endrődivel. György örömmel állapította meg: „. . . kezdünk kozmopolitikus irányú nép lenni . . . tisztán meglátszik fejlődésünk *iránya*, miszerint bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama régi 'hazafias korszakba' vissza nem térhetünk”. (Irodalmunk 1873-ban, IV. 2–3.) De ezt a kozmopolitizmust a nemzeti elem érvényesülésével nemcsak ellentétesnek nem tartotta, hanem egyenesen fő biztosítékának tekintette. Kivált azáltal, hogy kiszabadulunk egyik vagy másik kizárólagos hatás, közvetítés, főleg a német alól, s a szellemi-irodalmi összehasonlítás révén „nemzetiségünkkel egyező” eszmékre emelkedhetünk” (uo., s Egyetemes irodalomtörténelem IV. 349.). Szerinte voltaképp Tasso dolgozatában már *Arany* s tanulmányaiban már *Erdélyi* megtette ez irányba a kezdemenyézést (uo. 349.). A kozmopolitaság tehát nála is világirodalmiságot jelentett. Ennek jegyében hangoztatta: midőn „nemzetünk fejlődését vesszük [az irodalom szempontjából] vizsgálat alá, a művelt világirodalom mérvének alkalmazása elengedhetetlen . . . még ha a kegyeletet és tekintélyt sérti is meg az” (Irodalmi petroleurség, IV. 19.). György azonban gyakran volt felületes, s a nyugati szellemi élet tetszetős eszméit kritikátlanul, naiv lelkesedéssel visszahangozta. Így az a gondolat, hogy a „kozmpolita”, azaz világirodalmi összehasonlítás, válogatás útján „nemzetiségünkkel egyező eszmékre emelkedhetünk”, egyenesen fajelméletbe fordult át nála.

Mások más végletekig vitték a nemzeti elem addigi szerepének meghaladására, ill. újraalkotására irányuló törekvésüket. A mindig friss tájékozottságú, pezsgő gondolkodású

zeneesztétikus, Harrach József pl. „a szellemi kommunizmus” közeli diadalát jósolta; a „világpolgárságát”, mely „a művészetben lerontja a nemzeti, vallási, földirati különbséget”. A nemzetire programszerűen törekedni, szerinte, értelmetlen: benne foglaltatik az az általános emberiben, s a nagy művész mindig nemzeti, akár akarja, akár nem. „Beethoven nem nyult remegve a zenéhez, hogy meg ne sértse annak nemzetiségi követelményeit”, mégis „akarva sem írhatott volna mást, mint német zenét”. A IX. szimfóniánál németebb s *egyben* emberibb zenét képzelní sem lehet. A nemzeti csak az állam- és társadalom egyes átalakulási pontjain lehet programmá. (Nemzetiség a zenében, II. 442, 567.)

Bármennyire eltértek is azonban árnyalatokban, abban egyetértettek valamennyien, hogy az új irányt és korszakot a programszerűen kiemelt nemzetinek háttérbe szorítása s az egyetemesnek, az általánosnak előtérbe állítása jellemzi majd. S „midőn e most csak halványan felcsillanó [kozmetopolita] vonások kiélesednek és megizmosodnak”, akkor beszélhet majd „egy új iskoláról” „az irodalomtörténet” — fejtegette Endrődi. (Egyéni nézetek, II. 303.) E felfogás következtéseinek irodalomtörténeti alkalmazására is tettek kísérletet. Egy álneves cikk például, megföllebbezve, korrigálva Arany fejlődésképét, azt fejtegette, hogy a XVIII. sz. elején nemcsak a nemzeti elem elhalványodása okozta a hanyatlást, hanem éppoly mértékben az is, hogy irodalmunk „kiszakadt az európai eszmeközösségből”. (Nagy igazság, IV. 457.)

Összefoglalva, azt mondhatjuk, a nemzeti liberális romantika felfogásából átvette ez a csoport azt az alaptételt, hogy az *irodalom a nemzetnek* mint társadalmi közösségnek *szolgálatára hivatott*, köteles. „... minden írónak, költőnek, — mondta Endrődi Erdélyi nyomán, — kisebb, nagyobb mérvben próféta szerű hivatással kellene bírnia, melynél fogva egy határozottan körvonalazott társadalmi vagy vallási irányeszmét hirdet”; különösen „most... midőn nemzetünk kénytelen a többi nemzetekkel versenyre kelni, midőn minden pezsgésben, hullámszóban, zajlásban áll, s a láncbaiból kiszabadult gondolat tele tudóval harsogtatja a haladás nagy igéit”. (A zűrzavarban, IV. 14.) De e szolgálat tartalmát nem abban látta, amiben a liberális nemzeti romantika: nem a sajátosan nemzeti jellem nevelő fölmutatásában, nem a sajátosan nemzeti érzésvilág kifejezésében. Különösen nem az egyetemestől „különvált” nemzeti jellem és érzésvilág ábrázolásában és kifejezésében. Hanem éppen ellenkezőleg: a kor általános, egyetemes emberi vonásainak és érzéseinek, eszméinek és céljainak hazai honosításában, fölmutatásában és kifejezésében.

Szakítás ez az Arany-korszakkal és szembezállás „a Hölgyfutár korszakkal”, kivált pedig szembezállás a *maguk korának nemesi-birtokosi gondolkodásmódjával és ízlésével*, amely politikában és irodalomban éppen a sajátosan nemzeti jegyében igyekezett megszilárdítani helyzetét. A középbirtokosság, a vezető réteg politikai gondolkodására semmi sem volt jellemzőbb, mint „a túlvitt patriotizmus”, ízlésére semmi inkább, mint „a provincializmus”. Rendkívül jellemző az a szinte tajtékozó düh, amellyel mind Endrődi, mind György a késő népiességre s a késő nemzeti romantikára, a provinciális közönség ízlésére oly jellemző betyár-téma felé fordult. Magunk vagyunk okai, írja Endrődi, ha az idegen azt hiszi országunkról: „erdői tele vannak rablókkal”; s ha egy külföldi semmi egyebet nem tud írni rólunk, a Bakony híret kétségtelenül ismeri akkor is, s biztosan úgy tudja, hogy az Alföld „határtalan pusztáin meztelen s munkátlan tömegek tanyáznak” (Rendetlen levelek, III. 611.) György pedig a „huszár — betyár — gulyás”-féle külföldön elterjedt nemzeti ismertető jelünk szerencsétlenségéről beszélt, akár egy évtizeddel előbb lapjaiban Arany. (Hazánk és a külföld, V. 32.)

A nemzetinek a csoportra jellemző felfogása kettős európai kapcsolódást mutat. Endrődi és György különbsége nemcsak abból adódott, hogy az utóbbi felszínibb, naivabb, lelkesedőbb alkat volt, s kevésbé mélyen gyökeredett a magyar irodalom s általában az irodalom problémáiban. Endrődi, bár angol műveltsége is jelentős volt, mégis főleg a német irodalomhoz kapcsolódott. A költő *Heine* mellett a prózairó is erősen hatott rá. Éppúgy mint társaira is. Szana például, midőn voltaképpeni programcikkében koráról véleménye végsummá-

zatát adja, Heinét idézi, a Junges Deutschland Heinéjét. „Átalakulások előtt állunk, melyeknek horderejét még most nem is sejtethetjük s Heinének van igaza, ha századunkat Messiásnak nevezi a századok közt, mely föláldozza magát a múlt vétkeiért s a jövő boldogságáért... A kor küzdelmei közreműködésünket követelik.” (A világfájdalom költészete, I. 87.) Legfőbb forrásuk a kor német irodalmára, sőt, világirodalmára is a Fiatall Németország légköréből indult, annak eszmevilágát visszhangzó, aprópénzre váltó (s verbálisra hígító) *Rudolf Gottschall* s két lapja volt. (Blätter für litterarische Unterhaltung, Unsere Zeit)

A Figyelő által legegységértelműbben elismert tudós, irodalomtörténész pedig a kiváló *Hermann Hettner* volt, aki ugyancsak a Fiatall Németország és a baloldali hegelianusok szellemét vitte tovább s kamatoztatta egzakt tudományossággal a kor messze legjobb európai szintézisében. A közvetlen kortársi, a nemzedéktársi európai irodalomtudományból pedig az a *Brandes* volt a csoport favoritja, aki Hettner irányát fejlesztette tovább, modernizálta s ugyancsak szorosán kapcsolódott a baloldali hegeliekhez ugyanúgy, mint a Jung-Deutschland radikál-liberalizmusához is. Nemcsak a lap frissessége mellett bizonyít, hogy német megjelenésükkel egyidőben folytatásokban közölte az ifjú dán tudós műveinek kivonatát, hanem igen erősen a lap irányzódása mellett is, hisz Brandes a 70-es évek legelején még egyáltalán nem volt közismert európai nagyság. Jellemző az is, hogy Byron kérdésében a nemzeti ethosz oldaláról támadó nagy *Gervinusszal* szemben, akinek jelentőségével, mint Heinrich cikkei mutatják, nagyon is tisztában voltak, egyértelműen a jelentéktelen Gottschall pártjára álltak, aki az egyetemes emberi oldalról védte Byront.

Heine, a Fiatall Németország, Hettner, Gottschall, Brandes: az irodalom nemzeti feladatát valamennyien vallották, de a liberális nemzeti romantikától eltávolodó, „kozmpopolitisztikus” tartalmat, értelmezést adtak e szolgálatnak.

György Aladárt viszont, a többiek semleges álláspontjával szemben, heves németellenesség, s ami nem kevésbé fontos, heves Hegel-ellenesség jellemezte. Rajongója volt az angol utilitárius pozitívista, természettudományos és darwinista frazeológiájú történetírásnak és nemzetgazdaságtannak. A német tudományból a radikál-liberális kultúrtörténet, főleg *Dunckler*, *Schlosser*, kivált pedig a természettudományos-biológikus irányzódású *Max Müller* és a néplélektani irányzatot megalapozó *Steinthal* vonzotta. Mind e tudósok és irányok magukban rejtették a természettudományos s kultúrtörténeti érvelésű *fajelmélet* lehetőségét. Az angolok (pl. Buckle) a brit hódítás igazolására, meg is fogalmazták, s György helyesnek vélte felfogásukat. Szerepe a nemzeti elem tekintetében is kétarcú volt: bomlasztója volt az eszményítő romantikus nemzetkarakterológiának, de egyben egyik előde annak a biológikus érvelésű nacionalizmusnak, mely a XX. sz-i német fajelmélettel szemben magyar fajelmélettel védekezett. Talán ez is magyarázza, hogy Tisza táborához neki volt a lap munkatársai közül a legszorosabb kapcsolata.

4.

(Világfájdalom, realizmus, eszményítés, — disszonancia, determináció, lélektan — pozitívizmus, impresszionizmus, hangulat)

A csoport második problémakörét a címbe foglalt fogalmak jelzik. Közülük az első látszólag nem esztétikai. Valójában azonban nemcsak e csoportnak, hanem a kor európai művészetének is, kivált lírájának egyik esztétikaivá lett kulcsszava, mely előbb *Wellschmerz*, utóbb *mal du siècle* néven vonult be az irodalomtörténetbe, s e csoportnál esztétikai jelentése: *diszharmónia*. A műven ábrázolt világ, a műben kifejezett érzés- és gondolatvilág diszharmóniája. Problémája elválaszthatatlan a másik két fogalométól, az eszményítésétől s a realizmusétól, s elválaszthatatlan az irodalom nemzeti feladatainak kérdésétől is. Majd valamennyien részletesen hozzászóltak e kérdéshez; szenvedélyes feszegetője azonban ennek is Endrődi lett.

Alig volt cikke, amelyben részletesen ki ne tért volna reá. S e problémát tárgyaló önálló cikke (Pesszimizmus, II. 32.) éppúgy, mint reá vonatkozó cikkrészletei is mindig hevesek és polemikusak voltak. Polémiája azok ellen irányult, kik azt követelik a költőtől: „törekedjél arra, hogy megnyugtass, még akkor is, ha neked nincs egyetlen nyugodt pillanatod sem; ha lelkedben tragédiák zajlanak le: te állíts a világ elé mozdulatlanságot és harmóniát.” (Vajda János, II. 51.) „A fontoskodó tudós urak” ellen, „kik saját szisztémáikon kívül egyebet nem ismernek s a legvadabb disszonanciában is szelíd harmóniát keresnek.” (Pesszimizmus, II. 32.) Megvetik a közember mindennapi tapasztalatát, megvetik a tapasztalati tényeket; „a tapasztalati világ természetes működésére nem figyelő rideg teoretizálásukban” elhagyják „az érzéki megismerést, az emberi megismerés egyedüli biztos talaját s oly magaslatokon akar[nak] szállni, melyek vagy nem léteznek, vagy pedig az emberi értelemmel megközelíthetetlenek.” (uo.)

A világban, az emberi lélekben számtalan diszharmónia és disszonancia van. Ezeket nem letagadni, elfedni, hanem megérteni kell s ábrázolni, ill. kifejezni. A disszonanciáknak kétféle jorrása van. Vagy az egyéniség, az *egyediség létezéséből* következnek vagy a *történeli helyzetből*. Hajlott Endrődi arra, hogy az egyeddel „veleszületett” alkati diszharmóniákat is föltételezzen, de a „hozzá tapadt s a lélek egyes időközeiben megizmosodott”, főleg az egyén és társadalom összeütközéseiből keletkezett disszonanciákat éppoly fontosaknak, sőt fontosabbnak vélte. Alkat és helyzet egyaránt világfájdalomra determinálhatja a költőt. „E függés [alkattól és helyzettől] oly törvény, melyen az [erkölcsi] akarat nem változtathat, oly szükségképiség, mely nélkül költőt nem mutathat föl a világ.” (Vajda János, II. 603) S ugyanazon költőnek is hangulata szerint hol harmonikus, hol diszharmonikus lehet a vilásképe. A *hangulat alapvető determináló elem* a művészetben; az „amin át mi a világot tekintjük és megítéljük”. „A költőnek nincs hatalmában az önkényeskedés [hangulataival szemben]; azt hozza felszínre a mélyből, amit ott talál s ha valaki megírná hangulatai történetét, annyi mintha művei történetét adná.” (uo.) A hangulatok pedig az ár-apály törvényszerűségével követik egymást. Ha tehát bekövetkezik a világfájdalom hangulata, azt kell kimondani.

Vannak azonban történelmi korok is, melyek világfájdalomra predestinálják a költőt, a kor egész költészetét. Leopardi, Heine, Byron, Poe-é ilyen. S jórészt ilyennek tekinti Endrődi a maga magyar korszakát is. „Mi e kort illeti, e miatt megszállhat a pesszimizmus”, — jelentette ki hosszabb fejtegetés végén a maga s társai „világfájdalma” védelmében. (Pesszimizmus, II. 375.) A körülmények változtával, a haladással elmúlnak, föloldódnak az ilyen korok: De hogy lehetőségük végképp megszűnnék, ez a felfogás üres optimizmus. „... az emberiség haladásával növekvő arányban áll a problémák szaporodása, s ez elég ama hiedelem megcáfolására” (Ányos Pál, I. 543.). Így mindig visszhangra talál majd az ilyen költészet, mindig érték marad. Ami, szerinte, különben is nyilvánvaló; hisz az ember egyik legértékesebb tulajdonán, a *kétségen* alapszik. A világfájdalom végső lélektani-filozófiai oka ugyanis mindig a le nem győzött kétség. Az állatnak nincsenek kétségei. A haladást a kétség mozgatja előre. A növekvő megismerés szülte és újabb megismerés szülője. A középkornak, a hit korszakának nem voltak kétségei, és a szív vágyódhat kétséget nem ismerő korok után, de az elme soha nem teheti le többé a kétséget. Ábrázolása, kifejezése tehát nemcsak nem hiba, de egyenesen hasznos is, kötelesség is. Nem az ábrázolt világnak, a kifejezett érzéseknek kell harmonikusaknak lenniök, hanem az alkotásoknak, a műveknek.

Láttnivaló, Endrődi az *eszményítő esztétikának szögezte* nézeteit. Helyeselt is lelkesen Toldy Istvánnak, midőn ez az Anatole előszavában a diszharmonikus világ ábrázolhatásáért, a szélesebb valóságábrázolás jelszavával intézett frontális támadást az eszményítő esztétika ellen. (Ányos Pál, II.) Hazai nevek közül ugyan csak *Gregusst* emlegette Endrődi, a hazaiak külföldi mesterei és párjai közül viszont többet is. Elsősorban a *Gyulaihoz* közelálló *Gervinust* és *Julian Schmiedtet*. Mindkettőt főleg azért, mert *Byron* költészetét, s általában is a világfájdalmat elítélték. S mint a kozmopolitizmus követelményét, a diszharmónia jogát sem a

Petőfi—Arany korszakkal állította szembe. A forradalmi korszak fejezhető ki harmonikus érzéseket, hamisítás nélkül, mert harmonikus kor volt. Hanem a Petőfi—Arany epigonokkal szemben. Ez a kor, vallotta, eszménytelen, bizonytalan eszményű. A kétség, a viszonylagosság érzete, a világfájdalom természetszerűen lesz központi tárgya. Akik, mint Szász Károly, Dahmady vagy Tóth Kálmán ún. családi lírába menekülnek, mert ott állítólag lehetséges még a harmónia, tévednek, hamis költészetet művelnek. (Bölcsőbetegség, I. 20. sz.) „A kor reális iránya ellen” nincsen „menhely” s még ha színvonalban „hanyatlás” is az a forradalmi korhoz képest, vállalni kell. A harmonikus epigonköltészethez képest ez a diszharmonikus költészet a továbblépés, a valódi költészet.

Látnivaló az is, hogy Endrődi nemcsak az eszményítő esztétika ellen, hanem egy a *kor valóságához jobban ragaszkodó esztétika* mellett is szólt. A világfájdalom kifejezése a kor valóságának kifejezését jelentette nála. Követelése lényegében azzal vágott egybe, amit a kor esztétikájában, főleg a prózaepikát s a drámát illetően, a *rút* ábrázolásának követelése jelentett. Lírikus volt, folyvást a lírát tartotta szem előtt, s a *rút* az érzelemvilág, a világkép, a szemlélet zavar, a káosz gyanánt állt előtte. Volt lírára központositásának, persze általánosabb, társadalmi oka is. Erről később lesz szó.

A többiek is mind a világfájdalom, a kétség, a diszharmonia ábrázolásának, kifejezésének jogosága mellett foglaltak állást. Eredetét s legyőzésének lehetőségét azonban másképp látták. Egyik szélen Szana állt, aki egészében a társadalmi-történeti helyzet törvényszerű következményeként fogta föl. Mindig akkor jön létre, midőn az emberiség nem tudja áttörni a korlátokat, mik céljait, a haladást akadályozzák. „Van-e valami esetleges a világfájdalomban? Aligha. Századunkban, a restauráció korszaka alatt, Byron, Lenau, Musset, Heine, Puskin költészetében” is erre az okra kell visszavinni, a francia forradalom céljainak meg nem valósíthatására. Éppúgy, mint ahogy hasonlóan kell visszavinni „Beethoven vagy Schumann zenéje” esetében, s mint e magyar nemzedék esetében is. „Ha társadalmi kérdéseinket sikerül jól megoldanunk s életünket biztosabb alpra állítottuk, a világfájdalomnak éle magától is eltompul.” (A világfájdalom költészete 1871. 7—8. sz.) A másik szélen Rádl Ödön állt. Filozófiai alapon, Kantból vett érvekkel vélte bizonyíthatni, hogy a világfájdalom örök, a tudatos emberiséggel egyidős jelenség. A megismerés folyamán az ember ráébred, hogy sem a megismerésben, sem a tettben nincs kitéjesedés. Akik egyszerűen tudomásul veszik ezt, azok a realisták. Akiket a cselekvésben ez a tény lenyűgöz, megbénít, s akik örökké láznak ellene, azok a világfájdalom emberei. A két típus egymást kiegészíti. Rádl nem mondta ki, de végig kiérzik tanulmányából, az utóbbit tartotta magasabbrendűnek, a költészet igazi emberének. (A világ fájdalom jogosultsága a költészetben, I. 14—15. sz.)

György, Hegedüs s a hozzájuk közel álló „optimisták” szintén elismerték a világfájdalom jogosultságát, általában is, e korban is, de nem tulajdonítottak a kérdésnek nagyobb jelentőséget; a tudományos, a civilizációs fejlődés majd föloldja a problémát. Átmeneti jelenségek fogták föl, s azt a költészetet, azt az irányt, mely kifejezi, nem tartották a kor főirányának. Ha *Gregussék* a múlt elvei és eszményei, ill. az „örök” elvek és eszmények nevében, a romantikus liberális esztétika, a *sittliche Weltordnung oldaláról*, támadták a világfájdalom hazai szétterjedését, ők a pozitivisták felfogás, a *szcientista magatartás jegyében* tekintettek rá némi kicsinylő idegenséggel. Szemben Endrődivel, aki annyira a kor középponti elemének vélte, hogy oly távolis műfajú, egyéniségű s szemléletű figurákat, mint *Buckle, Madách* és *Turgenyev* ennek jegyében kapcsolt össze.

Nézetét mellett Endrődi a hazaiak közül nyomatékosan *Aranyt*, főleg a *Madách bevezetőt*, de kivált *Madáchot* léptette föl, a költőt is, az értekezőt is. Merített érvet a romantikus esztétikából, *Schopenhauertól; Hugótól*, de különösen a *Junges Deutschlandtól* s az utóbbin át *Jean Paultól*. *Böhrné* gyakran idézte; ugyanazt az ide vonatkozó mondását, tételét majd magyarul; majd németül (pl. „Auch ein Buckel hat seine ästhetische Regeln, die man nicht übertreten darf” — Ada Christen, III. 533.) — Magyar parafrázisát I. Benedek Aladár: *Árnyak*,

sugarak c. kritikájában, IV. 89.) A közvetítő e kérdéskörben is főleg *Gottschall* volt, de nagy szerepet játszott *Karl Rosenkranz*nak a realista esztétika körüli vitákban akkor oly igen fontos helyet betöltő rendszerezése, az *Ästhetik des Hässlichen* is. (1. pl. Endrődi: *Byron és a jelenkor*, I. 223; Névy: *Az írónia*, II. 125.)

A *polgári realizmus esztétikáját* foglalták-e magukba a disszonancia kifejezésének jogát hangoztató követelmények?

A polgári realista esztétika egyik fő jelszava, tudjuk, a *valóság tükrözésének* követelménye volt. Ha a Figyelő munkatársai mindenike leírta, hogy „e kor a materializmus kora”, olyan is alig akadt, aki e kifejezést és követelményt le ne írta volna. „A költő első feladata kétségkívül az, hogy hatni tudjon — írta Endrődi — s működése, mint tükör, verje vissza a körülötte nyüzsgő életet, teljes összességében vagy kiválóbb sajátságáiban...”, mégpedig egyszerre „nemzeti”-nek s „általános emberinek” mutatva. (Nemzeti jelleg, V. 14.) A folyóirat állandó lapszemléjének C. jelű írója is teljesen azonos módon fogalmazott: „a művészi alkotás [a nagy íróknál sohasem volt más], mint tükör, mely teljes erejével és gazdagságával verté vissza a nemzeti sajátságokat és az általános ember örök vonásait” (V. 439.) S a tükrözés kötelezettségét csakugyan kiterjesztették az élet egész területére, a rútra is.

Mégsem egészen azonos az, amit követeltek, a nyugati klasszikus polgári realizmussal, kivált az angol — francia regény realizmusával. A realizmus terminust is valamennyien leírták, de szinte minden esetben más-más jelentéssel s más-más magatarással; a szó jelentése még nagyon is ingadozó volt ez időben. Naturalizmust, erkölcsi közömbösséget, gyakorlatias, pragmatikus szemléletet egyaránt jelentett. De leírták a maihoz közel eső, főleg az angol — francia regényből elvont jelentéssel is, mégpedig vállalva is gyakran. Legrokonabban s leginkább vállalóan György Aladár fogalmazott: „... ez a jövő realizmusa, mely nem a technika tökéletesítésében, hanem az öntudatra fejtett sokoldalú ember jellemének s világnézetének visszatükrözésében keresi feladatát.” (A realizmus jogosultsága a festészetben, I. 338.)

De valamennyien siettek egy *megszorítást* tenni. A művészetnek, a költészetnek nem szabad az *eszményítésről* egészen lemondania. „Mert nem az a főcél — írta Endrődi —, hogy a művészet az életet jobban jellemezze, mint azelőtt (hisz akkor azok a festők, kik a természetet utánozták, nagyon nagy hirre tettek volna szert), de hogy 'az önmagánál szebb, dicsőbb természet' hintse szét sugarait az *előállított jelenségein*.” (Rendetlen levelek, III. 577.) György is úgy vélte, a legjobb, a leghűbb leírás is akkor művészet, ha „eszmény által lesz idealizálva”; enélkül „az emberi társadalom minden rétegében a legszebb leírás is csak üres fénykép”. (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. 40.) Mindazonáltal egyedül az említett lapszemlelő tartotta „a különvált idealizmus” és „a különvált realizmus” kérdésében teljesen megnyugtatónak *Arany*nak a *Sárkányban* foglalt útmutatását: „Valahol a kettő között Keressétek az igazit”. (II. 333.) De elsősorban ő sem a szorosabban vett, a *Greguss* — *Gyulai* értelmében vett eszményítés hiányától, nem nemzeti eszményi hős, nemzeti eszményi érzés, nemzeti eszményi megoldás nevelő célzatú fölmutatásának a hiányától féltette a realizmus korát, hanem a részlet uralmától az egész fölött. Endrődi is a mű széthullásában látja a veszélyt. „Itt egy darab real, ott egy darab ideal, nem összeolvadva, de egymás *mellett* találjuk fel őket.” Nincs meg „a kiegyenlítés, az összeegyeztetés varázsa”. Az ok: az írók nem látják „az utat, irányt”, nincsenek tisztában, „a kor társadalmi irányeszméjével”, „nincs bizonyos hitök, tisztázott fogalmok az iránt, mely alapnézet uralma az, mely felé gravitál a jövő.” (A zűrzavarban, IV. 13, 25.)

Az eszményítésnek ez a követelménye nyilvánvalóan távolabb állt a *Gyulaiétól*, mint *Aranyétól*. De két mozzanat határozottan elválasztja az övétől is: az összetartó, a rendező, a művé, az *esztétikai harmóniádvá* szervező eszme hangsúlyozottan *társadalmi s irányeszme* volta. „Az *előállított jelenségein*” előmlő, a belőlük sugárzó harmóniáról, szépségről beszélt Endrődi a puszta reprodukáló jellemzetessel szemben. A kifejezettnek, az ábrázoltnak „elő-

állítására" folyamán az irányezme jegyében létrejött értelmeződésben, rendeződésében rejtett számára az eszményítés végső jelentése — írásai összességéből ezt következtethetjük.

Hettner, Börnét, a Jung-Deutschland-ot, a baloldali hegelianusokat, Brandest említettük kozmopolitizmusok rokonaiért. Itt még világosabb kapcsolódásuk. A tükrözés követelményét nem a Jung-Deutschland s a baloldali hegelianusok állították fel. De az ők és követőik irodalompublicisztikája tette közkeletűvé. Még pedig többnyire kapcsolva a társadalmi irányezme jegyében történő eszményítés követelményéhez, mint a Figyelőben is. Hettner például Wagner-tanulmányában így summázta e kívánalmat: „Die verklärende Spiegelung der realen Weltverhältnisse”. (264.) Börne is arról szólt, hogy az élet tükröképe — „das Spiegelbild des Lebens” — volt számára mindig a mű, de összetörte, ha nem mutatott eszmét. (Gesammelte Schriften. Hamburg 1862. 4. k. 8.) Rosenkranz is a teljes élet tükrözését, „a díszharmonikus” minden fajtáját („das Widrige”, „das Kleinliche”, „das Ekelhafte”, „das Verbrecherische” stb.) követelte, de mindig újra hangsúlyozta: „Die Kunst (soll) auch das Hässliche idealisieren” (Ästhetik des Hässlichen. Königsberg 1853. 42). „Das grollste Kontrast kann . . . schön werden . . . Synthese heterogener Gegensätze” (uo. 94.) Heine-nél pedig szinte szó szerint található Endrődi szövege: „Das träumende Spiegelbild ihrer Zeit” a költő (Sämtliche Werke. Leipzig 1912—15. 6. k. 57.) Brandes pedig a Cain-t, főleg a Don Juan-t nem utolsósorban azért véli a század a Faust-hoz egyedül méltó műveinek, mert a kor tépottségét, a Weltschmerz-et s a haladás irányezmáját „eszményien” egyesíteni tudta. (Der Naturalismus in England. Charlottenburg 1900. 337, 371.) S a rokonidézeteket vég nélkül lehetne folytatni. S a Jung-deutschlandnak nemcsak eszméit, de gyakran erőteljes retorikáját, frazeológiáját is átvették; még a szelíd Endrődi is. Kitérő cikksorozatát, a Rendetlen leveleket például így zárta: „Apostolkodni kell . . . mindenkinek. Politikai küzdelmeink céljával a társadalmi fejlődést kell kitérni s társadalmi fejlődés csak általános lelkesedés mellett létesülhet. Ekkor nem fogjuk azt mondani: 'irodalom és közönség', de a jobb hit szavával hangoztatjuk: 'az irodalom és a nép'" III. 626. — Egy a számtalan rokon Heine-passzusból: azok az igaziak, „die keinen Unterschied machen wollen zwischen Leben und Schreiben, die nimmer mehr die Politik trennen von Wissenschaft, Kunst und Religion, und zu gleicher Zeit Künstler, Tribune, Apostel sind.” (Sämtliche Werke, uo., 7. k. 140.)

A rüt ábrázolásának, a diszsonancia kifejezésének az általuk hangoztatott eszményítéssel párosult követelménye tehát a klasszikus polgári realizmusnak egy kezdetibb és kezdetlegesebb fázisát, visszafogottabb változatát jelentette. De az eszményítő tükrözés követelménye mégsem csak a realizmus visszafogására irányult. Hanem a pozitívizmussal együtt járó művészi, esztétikai tendenciák ellen is. Szükséges itt néhány bekezdésben kitérni e kérdésre.

A pozitívizmus esztétikai következményeivel szemben elfoglalt álláspontjuk mutatta a legtöbb ellentmondást és tisztázatlanságot. A pozitívizmust mint tudományos, filozófiai szemléletet elfogadták, világképüket jórészt ez alakította ki. Láthattuk az eddigiekben, bármi mellett s bármi ellen érveltek, érvelésüket a pozitívizmus („a materializmus”) nézeteivel, frázisaival igyekeztek összeegyeztetni, körülbástyázni. A pozitívizmus nézetei, frázisai közül három játszott esztétikai-kritikai felfogásuk kialakításában fontos szerepet: a determináció s vele a természettudományi törvényszerűség fogalma, az egyedi esetnek szembeállítása, védelme az általánossal szemben, s végül a tapasztalatinak, az induktívna a spekulatív, a deduktív fölé helyezése. A világfájdalom kifejezési, a rüt ábrázolási követelményében testet öltő realizmus igényük ennek megfelelően erősen lélektani jellegű volt. A determináció egyenlőképp jelentett számukra biológiai, környezeti s történeti meghatározottságot. Endrődi jellemzően tartotta e díszharmonikus kor fő kárpótlásának harmonikus korokkal szemben, hogy „a szív belső életéről” viszont többet tud minden addigi kornál. S jellemzően emelte ki azt is, hogy e kor érti meg igazán, „hogy a költői műveknek keletkezési processusaik is vannak, hogy a költőt nem az esztétika avatja költővé”, hanem e processusok (Ányos Pál, II.). György pedig egyenesen hitvallásszerűen fogalmazta meg a lélektaniséget. „Mi a psychophysicán

alapuló ismeretteória egyedül tudományos elveit fogadjuk el az esztétika elméletében is irányadónak”, mely „a tapasztalatra építve”, a meglévő reális tárgyak vizsgálatából, „lélektanilag akarja leszámaztatni a szép lényegét”. (Vitája Zsilinszky Mihállyal, III. 46.). György azt is határozottan kijelentette, hogy ez a lélektaniség a hegelianus esztétika „metaphysikai sophismáinak üres hálózata” ellen van irányozva. Valójában, persze, a jobboldali posthegelianus (postschlegelianus, postkantianus stb.) katedraesztétika ellen szólt, mely az erkölcsi Világrend tételére, a történelem fejlődésének harmóniájára, a szellemfejlődés teleológiájára támaszkodva igyekezett (nálunk is) akadályozni a valóságábrázolás határainak kiterjesztését. Ezért is hivatkoztak oly szívesen a Madáchot a hegelianus *Erdélyivel* szemben megvédő *Aranyra*.

A lélektaniséghez azonban, mint számtalan nyugat-európai kortársuknál, a pozitívizmus *relatíváló* tendenciája is társult. Ennek jegyében lett a *hangulat* Endrődi egyik esztétikai *alapkategóriájává*, *világképmeghatározó tényezőjévé*. Természetesen, nem a pozitívizmus volt a végső oka az impresszionista esztétika, kritika irányába való eltolódásuknak. Hanem az, ami a pozitívizmusra is érzékenyítette őket: társadalmi-történeti helyzetük. Erről majd az összegezésben szólunk. Itt csak arra utalunk, hogy midőn a hegelianizmussal, az idealizáló eszményítéssel leszámolni igyekeztek, a pozitívizmusban nem találták s nem is találhatták meg az új, egyetemes, objektív rendszerező elvet. Azt, természetesen, nem tudták, hogy a pozitívizmussal („materializmussal”) voltaképp a *idealizmusnak egy másik válfaját*, mégpedig egy szubjektívabb válfaját tették magukévá, mégis maguk is érezték világképük e gyengéjét, az ellentmondást az óhajtott egyetemesen értelmező új „irányeszme” s e relatíváló tendencia között.

Endrődi, midőn a kor fő hozadékának azt tartotta, hogy minden eddigi kornál előbbre haladt „az emberi szív vizsgálatában”, rögtön tiltakozott is „a rettenetes egyoldalúság, a minden egyebet kizáró monoton szívboncolgatási mánia ellen” ellen. (A zűrzavarban, IV. 26–27.). S György, aki pedig, láttuk, tudatos, elszánt híve volt „a pszichofizikai” alapú esztétikának, s lelkesen optimista a pozitívista-szcientista szemléletet illetően, abban látta a kor „naturalisztikus költészetének főjellemvonását”-t s problémáját korábbi korokéval szemben, hogy az egyes „esetek”, az egyes „jellemek”, „a detail ismeretek”-ben gyönyörködik s remekel, de az egészszel, „a mindenséggel való összefüggés tudata vagy legalább tiszta érzelme” hiányzik belőle. Lehet, úgymond, hogy a természettörvények egyetemességének átérzése lép összetartó közegeként a transzcendentális helyébe. De lehet, hogy nem lép ilyen elem többé fel; nem a költészeté, hanem a tudományé lesz az összefüggés, az egyetemesség sugalmának feladata és előjoga. (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV.)

Ezzel azonban a folyóirat harmadik, jelentős kérdésköréhez érkezünk.

4.

(Költészet és tudomány, költészet és demokrácia)

A harmadik kérdéskör tehát, mely a folyóirat szerzőit állandóan foglalkoztatta, az irodalom helye a megváltozott körülmények között a művelődésben. Az előbbi két kérdés-csoportnál, mindenestre, kevésbé intenzíven. S feleleteik is e tekintetben voltak legkevésbé határozottak s a leginkább változók és eltérők.

Abban egyetértettek, hogy a költészetnek szervezesebben kell illeszkednie a művelődésbe, mint addig. Főleg sokkal inkább alkalmazkodnia kell a tudomány, kivált a *természettudomány* eredményeihez. Hegedüs István szerint Hugo epikus művei s irányzatának társaié például azért avultak gyorsan el, mert a kor reális érzékével, tudományos eredményeivel össze nem egyeztethetők. *György Endre*, Aladár testvére pedig egyenesen azt hangoztatta, hogy a költészetnek ezentúl mindenekelőtt a kor, szerinte, vezető tudományával, a *közgazdaságtannal* kell

harmonizálnia. A költészet csak nyer ezáltal, fejtegette. Fokozódik konkrétsága és bensősége, mert valódi és élő, szellemi, anyagi és érzelmi szükségleteknek, érdekeknek kifejezője lesz. (Költészet és nemzetgazdaság, I.)

Központi kérdésük azonban az volt, *milyen szerep jut a tudomány mellett az irodalomnak*, a költészetnek, az emberiség eszmekincsének továbbfejlesztésében, öntudatának fönntartásában és szilárdításában, világgépének kialakításában. Korukat a materializmus korának tekintették. A materializmust azonban, utaltunk rá, az utilitarius pozitívizmussal, a mechanikus materializmussal azonosították. A történelmet, a társadalmat érdekként (ill. akaratként) realizálódó materiális erők harca mozgatja, a hasznosság célszerűsége jegyében, törvényszerűen előre, — így összegezhető röviden felfogásuk. Mégpedig mostantól: a fölismert érdekek fölismert célszerűsége jegyében. Még a kétségre s érzelmességre hajló, a romantikához erősen kötött Endrődi is így írt, igaz, némi iróniával: „A nemzetek a férfikor delén állnak; az érettség egészséges éltető melege táplálja a vérüket; jól kiszámított célokért lelkesülnek.” Érdeket, célszerűséget, hasznosságot, törvényt fölismerni pedig elsődlegesen a tudomány feladata. György Aladár le is vonta a következtetést: „Míg . . . a [tudományos] tudat a lerombolt transcendentális világnézet helyébe új eget és új földet teremt, s úgy a természet örökké tartó erőt s anyagját kérlelhetetlen törvények segítségével igyekszik tenni, mint az emberi társadalomban a fejlődés magasztos eszméje által ideális, de egyúttal gyakorlati irányt jelöl ki: — addig a költészet, — mintha egyedül a transcendentális elemek képezték volna az összetartó kapcsolatot s csak azok szolgáltak volna delejtüként, — szétbomlik . . .”) A transcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. 469.) De voltaképp az európai történelemben, szögezte le a maga gyorsan általánosító módján, így volt ez rendszerint más korokban is; a modern kór azonban gyorsabban s kézzelfoghatóbban tette ezt nyilvánvalóvá. „A költészet rendesen utána sántikál a [tudományos] tudatnak s a művelődéstörténelemben nem ritkán századok jelzik a köztők főnálló korkülönbséget.” Mások is hajlottak e felfogásra. Hoitsy Pál például azt mondta, lehet, hogy a költészetnek le kell mondania az „eszmék heroldja” szerepéről, az eszmék harcosa szerepével kell megelégednie, amaz eszmékével, melyeket a tudomány kovácsolt ki. (A materializmus jogosultsága a költészetben, V. 266.) György részint a tudomány világgépének köztudatba vételét tartotta a költészet jövődjének lehetőségének és feladatának, részint az ember érzelmeinek humanizálását, részint pedig az egyedi, a különös érdek megszólaltatását, az egyedi, a különös lét rajzolását, mert ez a tudománynak nem feladata. Vonzódott ez utóbbi nézethez Harrach József is, bár ő inkább az élet, a lét racionálisan meg nem ragadható területeire utalta a költészetet. Felfogása szerint ugyanis (s ebben nem állt egyedül) a materialista szemléletnek nem mond ellent, hogy föltételezzük, elismerjük, vannak a létnek irracionális elemei, területei. Csak az olyan esztétikusok tagadják, szerinte, ezt, akiknek, mint Vischernek vagy Hegelnek, sejtelmük sincs a zenéről. Alkalmankint Endrődi is e két felfogást látszott vallani. Különösen az *egyedi* kifejezésének, megragadásának feladatát hangoztatta. Az általánosító tudományos, filozófiai, történeti szisztémákból ugyanis, szerinte, kimarad az élő egyed, mint ahogy a modern általánosító és absztraháló törvényhozásból is kimarad. Különösen az egyed szenvedése, egyes korok és rétegek szenvedése marad ki. A tudósok, a szisztémateremtők, azzal, hogy a fejlődés elemeként megérik, megmagyarázzák a visszasságokat, többnyire föloldottnak is tekintik. „Szerintük jóformán joga sincs az embernek szenvedni.” A tudomány csak rideg kegyetlen igazságot ad, a költészet viszont szeretetet, részvétet is tud nyújtani. „Schmidt Julian, úgymond, igen szépen kifejtheti a pesszimiztikus világnézet [s az azt kifejező költészet] jogosulatlanságát, a legderültebb színekben tüntetheti fel [a tudomány által értett és igazgatott] modern társadalmat”, — de „mindez csak hang marad” annak, akit „mások nyomora is bánt” (Pesszimizmus, II. 375. Vajda János, II. 590., Benedek Aladár, IV. 82.) Endrődi azonban többnyire ragaszkodott a romantikától adott profetikusságot egyetemes szerepéhez, s így nemcsak egyenrangúnak tartotta a tudománnyal, de előbbre valónak és szélesebb körűnek is.

Bármit vélték is azonban, valamennyien egyetértettek abban, hogy a *költészetnek társadalmi hivatása* van. Ezt azonban többnyire élesen megkülönböztették a politikai költészet által vállalt feladattól, s ez utóbbit valamennyien elutasították. Pontosabban szólva, napjaik magyar politikai költészetét. Ez ugyanis, szerintük, személyes vagy csoportérdekek szolgálatában áll, nem képvisel „irányszmet”, s akadályozza a költészet társadalmi feladatát. Az „első lépés”, — hangoztatta például György Aladár, az, hogy megszabaduljunk „az irodalmunkat lekötő politikai maszlagtól, a társadalmi hiányokra, a társadalmi eseményekre irányozzuk figyelmüket” [ti. az olvasókét]. Harrach József pedig példát is hozott, miként árt a kor politizáló művészete a művészetnek. Dalosköröket szerveznek magyarosítási céllal, melyből aztán sem zene, sem magyarosítás nem lesz. Ha szabad és kell, csak műveltségünk fejlettségének vonzásán át szabad magyarosítani, vélte. A politikai költő eszményének Heinét, kivált pedig Byront tekintették, mint mondták, „a modern politikai költészet atyját”.

A költészet társadalmi hivatását azonban, vélték, csak *demokráciában töltheti be*. Szinte valamennyien megfogalmazták azt a kettős tételt, hogy a költészetnek küzdenie kell a demokráciáért, s fordítva: a költészet csak demokráciában küzdhet igazán eszményeiért. Úgy látták, a magyar társadalom éppúgy nem felel még meg e követelménynek, mint a magyar irodalom sem. György Aladár ezért *Irodalmunk demokratizálása* címen külön programcikket írt (III. 31. sz., előző idézetünk is belőle van). Nemcsak demokratáknak, de egyenesen „szocialistáknak kell lennünk, a szó legnemesebb értelmében”, — hangoztatta, — „mindnyájunknak, kik a nagy tömeg javát akarjuk”. Részletes elemzés, esztétikai fejtegetés helyett azonban ezúttal is átsiklott lelkes és naiv aufklárista-szcientista javaslatokba, olvasóegyletekről, néplapokról, könyvterjesztő részvénytársaságról. Endrődi realisabb, higgadtabb, okosabb számvetést készített. A vezető réteg *közízlésének* provinciális, idejétmúlt voltára vetette a hangsúlyt. A főváros és a vidék szakadékszerű műveltségi különbségében, a nőnevelés elmaradottságában, az udvarházak családi légkörének kulturálatlanságában, az iskoláztatás szűkkörűségében, kivált pedig a polgárosodás lassú előrehaladásában látta ennek okát (Rendetlen levelek, III. 48, 49, 50, 51. sz.) Mottóul, alaptételül minden korszerűsítő irodalmi törekvéshez *Madách* tanulmányának *Arany* formálta címét ajánlotta: „az esztétika és a társadalom viszonyos befolyásáról”.

Többnyire azonban a mondott kettős tétel második felét fejtegették: mit tehet a társadalom az irodalomért. Az első szakszerű kifejtéséhez esztétikai készségük kétségtelenül kevés volt. De az is kétségtelen, hogy helyes irányba indultak. Tudományos tájékozódásuk bizonyítja.

5.

(Művelődéstörténet és összehasonlító irodalomtörténet)

A lap, a csoport irodalomtudományi, irodalomtörténeti tájékozódása friss volt. S meglehetősen határozottan s céltudatosan illeszkedett eddig vázolt vonásaikhoz, céljaikhoz. *Brandes* műveit például a német megjelenéssel egyidőben ismertették, kivonatolták, folyamatosan. *A Tragedia születését* pedig éppúgy, mint a *Korszerűtlen eszmélkedések*-et Európában aligahanem a legeslegesők között mutatták be és méltányolták. Annál feltűnőbb s jellemzőbb, hogy (ha jól néztük) egyszer sem írták le *Taine* nevét. Nem programszerű angol tájékozódásukból s a német közvetítő nyelv voltából következett ez elsődlegesen. Hanem tudományos tájékozódásuk irányából tartalmából, mozgató motívumaiból.

Tájékozódásuk két fő vonását a *művelődéstörténeti s az összehasonlító* elem adta. Valamennyiüket jellemezte ez a két elem, de az elsőség e tekintetben György Aladárt illeti még. Számtalan cikkében érintette mindkét problémakört, de mindkettőnek önálló cikket is szánt. (Egyetemes irodalomtörténelem, IV. 30. sz.; Történelmi irodalmunkról, IV. 11. sz.) A művelő-

déstörténetet is, a komparatizmust is kozmopolita törekvések előmozdítására és igazolására kívánták fölhasználni. Illetőleg „a túlvitt patriotizmus” és „a provincializmus” ellen, az ötvenes évek nemzeti szelleme ellen, az európaiság érdekében. Történeiszek „legtöbnyire oly egyének, kik neveltetésök első éveit még ama régi nemzeti iskolában nyerték” – így írt György. „E tekintetben ma is ott vagyunk még, mint az ötvenes években” (Történelmi irodalmunkról). „Az ember művészi egységes szelleme” ennek következtében éppúgy rejtve marad „magasztalt szaktudósok előtt is”, mint a nemzeteket összekötő általános emberi is, s a korokat, az irányokat meghatározó közös, egyetemes európai is (uo.). Sőt, voltaképpen a nemzeti is rejtve marad, mert csak összehasonlítás alapján lehet a jellemzetet megállapítani.

De nemcsak a kozmopolitizmus mellett eszköz és érv e két diszciplína, e két módszer, hanem az a romantikus nemzetkarakterológia alapján eszményítő morálisan normatív esztétika ellen is, s a realista mellett is. A művelődéstörténet ugyanis elsődlegesen „a történelem bölcsészeti felfogását” jelentette György számára is, a többiek számára is (uo.). Azt, hogy a tudós „a gondolkodásmód különbségeit, fejlődését” vizsgálja, „az irodalmat a nemzeti művelődéssel karöltve s benső törvényei szerint” elemezze, s határozza meg az egyes korokra jellemző eszmeit s ezen belül *irodalmi*. (Egyetemes irodalom történelem). De ne „Hegelnek a tudományos öntudatot meggyilkoló schematismusa szerint”, ne a hegeli *teleologia* alapján, hanem magukból az egyes korokból kifejtve. *Dunckler, Buckle, Lecky, Comte, Spencer, Max Müller, Steinthal* és *Marx* műveitől remélt, javasolt György „történetbölcsészeti” sugalmat nyerni. Az egyes korok irodalmát az egyes korok egyetemes eszmevilágából, művelődéstörténetéből kell magyarázni, s egyetemes művelődéstörténetével és eszmevilágával kell mérni. Ennek az eszmevilágnak és művelődéstörténetnek sajátos nemzeti változatait pedig „az összehasonlító lélektani fejlődéstörténelem” alapján kell megállapítani. Nemcsak a tudomány, a művészet realizmusát is ezek a módszerek segítik elő. A képelet, az egyéni (s nemzeti) tapasztalat és ismeret sohasem volt elég a művész számára s különösen nem elég e korban, „ma a realiztikus irány fejlődésével csak az összehasonlító módszer s tudományos módszer képes a művészt nagyvá és önállóvá emelni” (A realizmus jogosultsága a festészetben, I.)

Taine milieu-tana ugyan jól illett volna felfogásukhoz, de a race autochton, öntörvényű fejlődésének tétele alá foglalva nagyon is ellenkezett kozmopolitisztikus törekvésekkel s küzdelmeikkel a külön nemzeti mércével mérő normatív erkölcsi esztétika ellen. *Taine* a nemzeték tagjai közül *Beöthynek* lett érve és mentora. György ugyan látszólag s alkalmanként nagyon is közel került hozzá, „e sorok írója csak fajok küzdelmét ismeri el a történelemben is” – mondotta, de még ő is, s ez alkalommal is hozzáfűzte, hogy „a sokoldalúságot e téren még fontosabbnak tekinti, mint a természettudományokban”. A művelődéstörténeti s komparatista irányzatuk is az angol pozitivisták történetírásával, tudományossággal volt inkább rokon, mint a franciával. Az eszmetörténeti elem, az eszmei kölcsönzés és kölcsönhatás hangsúlya, az eszmeifejlődés egyetemességének s organikuságának hangsúlya, a pragmatikus mozzanat erősebb volt náluk, mint a kortárs franciáknál. Az önelvűen biologikus, az izolálóan természet-tudományos interpretáció viszont gyengébb. A *koreszmét és koreszükségletet* döntöbnek tartották, mint a *race* természeti determinációját. A *Tragédia születését* a benne foglalt egyetemes gondolkodástörténeti interpretáció alapján, a *Korszerűtlen eszmélkedések*-et a nemzeti elzárkózás, önelvűség és önelégtelenség elleni polémiája alapján vették észre és méltányoltak. Legvilágosabban kritikában, tudományos mű kritikájában *Heinrich Gusztáv* fogalmazta meg ezeket a vonásokat és követelményeket *Hettner* Goethe-Schiller könyvéről s irodalomtörténetéről szólván. Azt tartotta irányadónak, követendőnek *Hettner*nél, hogy ez „felkarolja a nemzetek egész szellemi működését”; s nála „a régebb értelemben vett történet helyébe a művelődéstörténet lépett”; célja egy korén, egy nemzetén át „az emberiség szellemi fejlődésének rajza”; „folyton a külföld befolyására is tekintettel van”; a szellemi élet összefüggéseiben, vegetációjában ragadja meg az irodalmat, s mint organizmust kezeli, hol mindenkinek megvan a maga előzménye, következménye, funkciója. S miközben nagy elismeréssel szól *Heinrich*

Gervinusról, akitől, szerinte, minden rendszeres analízáló és szintetizáló európai irodalomtörténetírás elindult, rámutat, mennyivel fölötte áll épp az eszmetörténeti felfogás, tájékozottság és szembesítés, meg a funkcióbeli ítélkezés alapján Hettner. (A német irodalom aranykorából, II. 65.). S lényegében ugyanezeket a történetírási elveket és módszereket dicsérték, csak hogy a társadalomtörténet oldaláról, angol példáikról szóló tanulmányaikban, kivált *Láng Lajos*, a *Buckle*-ról írottakban.

6.

(Elmélet és ízlés fáziskülönbsége: csődjük a gyakorlati kritika terén)

Az a kérdés, ezeknek az elveknek és törekvéseknek a jegyében hogyan foglaltak állást egyes művek és írók esetében? Külön kell e tekintetben választani a külföldi s a hazai irodalmat. Külföldi művekről csak elvétve s röviden adott a lap önálló bírálatot. Többnyire inkább külföldi lapok összefoglaló szemléit közölte, kivonatolta egy-egy irodalom frissen megjelent újdonságairól, „Angol irodalom”, „Francia irodalom”, „Német irodalom” stb. tárcacímmel. Tanulmányt is elsősorban a félmúlt alakjairól közölt (Bulwer, Hugo, Byron, Heine, Uhland, Quinet, Herwegh, Andersen stb.). De ez is fordítás volt többségében. Kivált *Gottschall*tól s körétől fordítottak, de kedvelték pl. az emigráns spanyol *Castelart* is. A fordított tanulmányok többsége, mint említettük, beleilleszkedett eszmevilágukba. Ha csak kivonattal, össze is mosták rendszerint a maguk s szerzőik nézeteit. Kivált Endrődi, főleg, ha kedvenc költőiről volt szó. Példa lehet rá *Volckelt* kitűnő Heine-tanulmánya.

Ezek az írások egyrészt arról tanúskodnak, hogy az angol, amerikai, német s részben az orosz irodalom mellett háttérben hagyták a franciát. Elismerően szóltak *Walt Whitmanról*, *Nataniel Hawthornról*, *Bret Harte*-ről, *Thackeray*-ról, a *Brontë* nővérekről, *Tolsztojról*, *Turgenyevről*, *Freytagról*, de *Hugón* kívül, akinek irányát azonban többnyire már korszerűtlennek vélték, rendszeren csak értekező, esszéista franciákat méltattak, dicsérték. Másrészt arról tanúskodnak, hogy érdeklődésük elsősorban *verses műveknek* s *lírikusoknak* szólt, mindenekelőtt *Byronnak* és *Heinének*. E két életmű, e két írói magatartás középpontba állítását az eddigiek érthetővé teszik. A műfaj előterbe helyezéséhez viszont, az eddigiek mellett, Endrődi cikkei nyújtják a kulcsot. Már a legkorábbi írásai egyikében, melyben *Gottschall* nyomán *Byronról* szólt, tételszerűen jelentette ki, hogy a nagy íróban rendszerint van lírai jelleg, tehetségében lírai ér. „Általában, mondta, mi nem nagy bizalommal viseltetünk az olyan költők iránt, kik nem lírával alapították meg híreiket” (Byron és a jelen kor, I. 232). Szerinte *Madách* művének is líra a lényege s nem dráma (Vajda János, II.). Majd azt fejtegette, hogy *Byron* egyik nagy tette az elbeszélő költemény megteremtése, illetőleg újjáalkotása volt. A *Byron*-féle verses elbeszélés döntő különbsége az eposziassal szemben az, hogy benne „a lírai elem a túlnyomó”, hogy „egy fonál mindig odaköti a költő lényéhez, hangulatához.”

A költő „lényének” és „hangulatának” ez az értelmezés kapcsolása igen jellemző. Szóltunk már arról, hogy a hangulat központi helyet foglalt el Endrődi kritikai gondolkodásában. Itt ki kell egészítenünk a mondottakat. A *hangulat*, számára, *filozófiai tekintetben* az a közeg (vagy kedvelt szóképével élve:) „az a szemüveg”, melyen át az alany a tárgyi világot látja, befogadja, az az övezet, melyben a tárgyi világ az alany számára elnyeri értelmét, melyben a szubjektum s az objektum áthatja egymást, egyé lesz. *Lélektani tekintetben* a különböző lelki tartalmak akkumulációja és egységgé olvadása, *esztétikai tekintetben* pedig az a személyes-egyedi-különös elem, mely a műalkotás ellentétes, széttartó elemeit a műalkotás egyénien sajátos egységébe fogja, rendezi, s lehetővé teszi a *mű harmóniáját*. Az számára a hangulat, amit Arany belső formának nevez, az anyag strukturálásának eszköze, elve. A hangulat elsődlegesen *lírai minőség*, eszközei a lírikus eszközei. Mindig ilyen volt-e s lesz-e szerepe,

jelentősége a hangulatnak, s vele a lírainak az irodalomban, erre nem kapunk világos választ írásaiból, de a maga korára vitathatatlanul látszott tekinteni.

Ennek jegyében tartotta a *Déliabok hőst* kora legjellemzőbb s legjelentősebb magyar művének, de ennek jegyében gáncsolandónak is.

Kritikáját, hogy jelentését láthassuk, a lapnak hazai kortárs műveket illető kritikái közé kell illesztenünk.

A Figyelő ez évek valamennyi jelentős könyvről adott bírálatot. A hangsúly azonban a nemzedék jellemző műveire esett. Az *urak-ra*, a *Bíró Márton-ra*, a *Károlydy Béla-ra*, Az *új emberek-re*, a *Kornéliá-ra*, a *Falu rosszá-ra*, de mindenekelőtt a *Déliabok hőst-re*. Egyedül az *Anatole* nem kapott bírálatot, de különböző vonatkozásokban ezt is sűrűn emlegették.

A lap azonban a jó válogatás ellenére gyengén vizsgázott a gyakorlati kritikából. Kritikája középpontjában ugyan a Hübele Balázs állt, egyértelmű elismeréssel azonban egyedül a Falu rosszát övezte. Gyakorlati kritikájuk gyengeségének három főbb oka lehet. Az *első* az, hogy Endrődöt leszámítva, nem volt a lapnak esztétikailag igazán érzékeny bírálója. A *második* rendkívül gyakori az *irányváltások* szakaszában. A csoport tagjainak esztétikai ízlése elmaradt esztétikai elvei mögött. Ez e csoportnak, de e korszaknak is egyik fő problémája. Az ízlés sokkal inkább közösséghez, osztályhoz, réteghez kötött jelenség, mint az elméleti felfogás, az elvrendszer. Az utóbbiakban az egyén jóval inkább függetlenítheti magát rétegétől, mint ízlés-normáiban. A nem alkotó, a befogadó egyén ízlése rendszerint közösségével lép előre. (Persze, csak a művelt, literátus rétegekről szólnunk. A többi rétegeknél, látszólag, épp a fordítottja áll. Már széltében elfogadott műalkotásokról keletkezésük koránál, irányánál korábbi korok és irányok lesüllyedt, verbálissá üresült elméletével beszél a közember rendszerint.) A Figyelőben gyülekező csoport elvei mögött nem állt ízlés tekintetében *eligazító, támogató réteg*. Elveik szerint nemcsak a Délibabok, de a Kornélia törekvéseit is méltányolniok lehetett volna, ízlésük viszont csak Tóth Edéig engedte őket az újban. De jellemző, hogy a Falu rossza újságát is elsősorban esztétikai tekintetben külsődleges vagy másodlagos mozzanatokon és érveken át érzékelték és méltányolták. Azon főképp, hogy ez a darab végre nem betyárhistoria, mely a külföld előtt kompromittál bennünket, „mintha népünk csupa betyárságra [volna csak] képes!”), nem is bűnügyi história, Pitaval-történet, hanem köznapi emberek köznapi életéből vett köznapi eset. Esztétikai erényét viszont így jelölték meg: „Egyszerű, de költőileg szép tárgy, nemesen földolgozva”. Elméletben követelték, hogy a kor egész életét, a rútat is tükrözze a kor irodalma, ízlésük azonban akkor elégtelt ki igazán, midőn látták, hogy Tóth Ede „a falusi életnek, a nép életének nem fekélyeit tárja föl, hanem . . . kivezeti lel-künköt a zöldbe, ahol méla furulya szól.” (V. 4. sz.). Frappánsan, mulatságosan jellemezte ízlésük és elveik különbségét Toldy István Kornéliá-jának esete. A lap több cikke, mindenekelőtt Silberstein-Ötvös Adolfnak a szerkesztőtől külön az olvasók figyelmébe ajánlott cikke (Az érzékiség mint költészeti elem, I. 39. sz.) már-már frivolan és kihívóan hirdette, hogy az érzékiségnek, az erotikának igenis helye van az irodalomban éppúgy, mint a festészetben is. A Kornélia premierje után a lap mégis a magyar színműirodalomnak, mely eddig „oly nemesen morális, oly szüziiesen tiszta volt”, meggyalázásáról háborgott és rendőrséggért kiáltott. Hisz olyan jelenet is van benne, hol a hősnő „ruházatát keblén föltárni” kénytelen s „egy férfi egy nőt mellen csókol” (IV. 559–560.). Hasonlóképpen állt a dolog a festészet területén is. Elveik alapján nemcsak *Courbet-t*, de *Manet-t* is méltányolhatták volna. De A. Feuerbach-ot dicsérgették, s Turner útját „veszélyesnek” minősítették (II. 57.), s Mészölyig jutottak el az újban.

De nem csupán régínél rekedt ízlésről van szó. Elvrendszerük legtisztázatlanabb eleme, az eszményítés éreztette hatását. Ízlésük elmaradottsága s ez a tisztázatlanság többnyire összefonódva együtt jelentkezett. A művek nagyobb részét azért marasztalták el, mert nem adták problémájuk konfliktusuk eszményi, eszme szerinti feloldását. Mindenekelőtt a Délibabok hőst. Baláznak fölemelő, tisztító tragikus véget kellett volna érnie, vagy tévedéseit belátván helyes útra kellett volna térnie. E ponton kézzelfoghatóan mutatkozott meg fel-

fogásuk társadalmi kötöttsége. S egyben pozitívizmusuk idealista volta s naiv optimizmusa is. „Az ismeretlen szerző” (ekkor még nem volt tudott Arany László szerzősége) ez eszményi megoldások mellőzésével vétett az esztétika követelményei ellen, s nem adott reális képet a magyar társadalomról. A magyar vezető réteg szerintük, ugyanis nem oly gyenge sem erkölcsileg, sem értelmileg, hogy egyik vagy másik megoldás meg ne illetné. De a modern eszmék, a tudományos világnézet ereje is nagyobb, semhogy a Délibábok által adott megoldást kellene választani.

Endrődi kritikája is Arany László eszményítését illette. Csakhogy kritikájának jellege esztétikaibb s jelentése is más. Szerinte a Délibábok esztétikai harmóniája nem elégséges. A „real” és „ideal” elemek nem forrnak eléggé egybe. A hangulati, a lírai kevés benne s gyenge hatékonyságú. Holott a konfliktus, a probléma feloldása, az ellentmondásos elemek esztétikai, eszményi egységgé forrasztása a modern korban a *hangulatiban* mehet végbe, a *lírain* át érzékelhető. Hübele Balázst szerzője minden lépten-nyomon „Don Quijote-i módra bukatja”, de mégsem igazán Don Quijote-i hős; az eszményi eltűntének *cervantesi fájdalom* nem lengi körül, mert céljai sem igazán eszményien nagyok, nem igazi ellenpontjai az eszménytelen kornak. Endrődi nem a középneemesség bemutatását tartotta hamisnak, mint a kortársak, hanem Arany eszményíthet s fájdalomt kevésnek a rút ábrázolhatóságához. A realizmus és idealizmus „összgyeztetésének és kiegyenlítésnek varázsáért” „nem küzd” eléggé.

Ezen a ponton világosodik meg egészen Endrődi hangulat- és líraiság-fogalma. S e fogalom kapcsolata világfájdalom-felfogásához. A kor nem nyújt sem esztétikai értékű rendező erejű objektív irányeszmét, sem esztétikai értékű objektív erkölcsi eszményeket. A költő a maga egyéni hangulatában teremtse meg az egységet, az ő érzelmi magatartása legyen eszményi: az eszményi vágyát vetítse rá a meg nem hamisított, a tudomásul vett világra. Az eszményi e vágyát s a valóság ily tudomásul vételét csak az író *cervantesi fájdalom líraisága*, hangulata ötvözheti esztétikai egységbe. *Lírai és hangulati, hangulati és művészi* ennek jegyében lettek kritikáiban szinonim fogalmak, *hangulat és egyéniség* pedig ennek jegyében korrelatívak.

Endrődi mintegy két tucat kisebb-nagyobb kritikát írt a Figyelőbe. Főleg lírikusokról; a Bret Harte-ot bemutató írása szinte kivétel. A Vajdáról, Benedek Aladárról, Ada Christenről, Ferenczy Terézről szólók a jelentősebbek. A világfájdalom kérdése s vele a rút és az eszményítés kérdése állt kritikái középpontjában. Elvi cikkeinek másik alapvető problémáját, a kozmopolitizmust csak ott érintette, ahol alkalom kínálkozott, pl. Vajda-bírálatában. *Egyéniség, hangulat és beleélés* a kulcsszavai. Értékes költői egyéniség áll-e a versek mögött. Olyan, aki a külső és belső világ zűrzavarán úrrá tud lenni az eszményi vágyával a hangulatban, mely aztán fájdalom-, bánat-, humor-, nosztalgia- stb.-ként jelenik meg. „... a legjelentéktelenebb vagy a legkényesebb dolgokat is glóriába vonja” az ilyen költő (Ada Christen, III. 44. sz.), hisz az eszményi vágya ellensúlyozza a tárgy rútságát. Az így hangulattá lett bánat, fájdalom „többé kevésbé mindent szentesít” (Benedek Aladár, IV. 8. sz.). A költői hitel szubjektív lélektani hitel: „lélektani tisztasággal és igazsággal” tudja-e kifejezni, átvinni az olvasóra hangulatát? (Vajda János). A *befogadás eszköze a beleélés* (Benedek Aladár), amely vers indítja, kényszeríti az olvasót a költő hangulatába való beleélésre, tehetségről tanúskodik.

Kritikusi eljárása ennek megfelelő. Először rendszerint földézi szépirói eszközökkel, költői prózával a kötet által kiváltott alaphangulatot, s utána fog a lélektani beleélés, újraélés eszközeivel az egyes versek, verscsoportok, verstípusok bemutatásához. A verstípusok, természetesen, lélektani, élményi osztályozásúak s elemzésük az élmény, a magatartás lélektani, érzelmi, filozófiai elemzése. Az esztétikai elemzés ebbe illeszkedik bele, s elsősorban a kompozícióra irányul s legfőbb szempontja természetesen az, teljes s teljesen egyéni hangulatot tud-e sugallni a vers, s a költő eszközei alkalmasak-e hangulatok sugallására.

Egyszóval ezekben a kritikákban is az a kettősség mutatkozott, mint Endrődi általános elvi cikkeiben is. A valóságábrázolás bővítésének törekvése párosult a szubjektívizáló, a relativáló, immanencia felé mutató törekvésekkel.

(A Szemle viszonya a Figyelőhöz: a világregend és diszharmónia, az eszményítés és realizmus titkőzése)

Az összegzés előtt azt a kérdést kell még megvizsgálnunk, miképp fogadta Gyulai, az uralkodó irány vezető kritikusa s köre e csoport, e nemzedék programját. A Szemle 1873-ban indult s első évfolyamaiban nyilvánvaló volt a szerkesztő ama törekvése, hogy az irodalmi élet egyes ágainak új jelenségeiről értékelő összegzést adjon. A regényről az első, a színházról a második, a líráról a harmadik esztendőben nyújtott ilyen summázatot. Sem e cikkekből, sem egyéb cikkeiben nyílt és közvetlenül a Figyelőnek vagy valamely szerzőjének címzett polémiába nem ereszkedett. De közvetve, néha említve is a lapot, folyvást és határozottan reagált. Meglepő és fontos, hogy a kozmopolitizmus kérdését mindhárom párhuzamos évfolyamban elkerülte. Három kérdéscsoportra reagált élesen. Endrődi *nemzedék beosztása, jellemzése és értékelése* volt az első. Az Arany—Petőfi-nemzedék után, Endrődi két nemzedékével szemben ő három generációt különböztetett meg. Az elsőbe Vajdát, Tóth Kálmánt, Zalárt, Lisznyayékat sorolta, a másodikba Dalmadyt, Tolnait, Szász Bélát, Dömötör Jánost, a harmadikba Endrődi s az Ábrányiak évjáratait. Úgy vélte, mindhárom nemzedékváltás újabb értékcsökkenést hozott. A legkevesebbet ér a harmadik. E harmadik nemzedék legjobb tehetségének *Endrődít*, s meglepő módon, *Ábrányi Kornélt* tartotta. Az értékcsökkenés ismérveit nem fejtette ki, sőt, futólag sem jelölte meg, de elemzéseiből világos, hogy a népies iskola eszméitől, főleg eszményítő felfogásától s módszerétől való fokozatos eltávolodásban látta őket.

A második kérdéscsoportra, a *világfájdalom* kérdésére annál nagyobb figyelmet fordított. S reá vonatkozó gondolatai jórészt ez első kérdéscsoportra is felelnek. A világfájdalom jogát, bár határozott ellenérzést mutatott iránta, ő is elismerte. Csakhogy Endrődinél s társainál a világfájdalom joga az érzelmi, az életérzésbeli diszharmónia jogát, a disszonánsnak, a „rút”-nak megjelenítési jogát jelentette. A diszharmóniát, a disszonanciát, mely az eszmény megvalósítását gátló világgal, társadalommal való vitából, elégedetlenségből fakad. Gyulainál viszont akkor jogosult, ha úgymond „a világregend tényeivel összeütköző magas eszmények csalódásának fájdmából ered; ha a költő túlságos emberszeretete árát adta meg”. A helyes, az értelmes, az egészséges „világregend” igazolását szolgálja, jelenti az ily értelemben vett világfájdalom. Schuldlose Schuldiger a világfájdalmas költő is, akár a tragikai hős. Nem terjeszti ki ez a Gyulai-féle világfájdalom a szép fogalmát, a valóságábrázolás határait. Sőt, a szép addigi fogalmának, a valóságábrázolás addigi határainak megerősítését eszközi. Jellemző névemlítés nélküli vitája Endrődivel *Benedek Aladár* Göncölszekér c. románcáról. A románc hőse elégedetlen a világgal, hazugnak véli a gondviselés tanát, nem tudja normái szerint alakítani életét; tétlen, elvágyódik és boldogtalan. „De ugyan, hogy is lehetne boldog, aki oly ostoba”, — fakadt ki indulatosan Gyulai. S a vers keserű-frivol refrénjét, mely Endrődi tetszését különösen megnyerte („Isten, te bölcs vagy és kegyelmes! Hisz a születést te adod!”), „idiótaságig menő képtelenségnek” nevezte. Amidőn azt fejtegette, hogy „az érzés és szenvedély logikáját nem engedhetjük el” a költőnek, a maga világregendjének logikáját kérte számon. Gyulai a diszharmónia, a disszonancia felelősségét az egyénre hártotta, Endrődi s társai az uralkodó világregend (— e fogalmat csak gúnyosan használták többnyire —) és világmagyarázat elégtelenségére. Gyulai világfájdalom-fogalma etikai s pszichológiai jellegű volt. Endrődiké *szemléleti* is. Az egyéniség problémája ez utóbbi jegyében kapcsolódott náluk a világfájdalomhoz. A világfájdalmas egyéniség nemcsak pszichológiájában s etikájában más, hanem világszemléletében is; újat, bővülést jelent a szűkké, béklyóvá lett uralkodó szemlélethez képest. Gyulai dolgozatában is központi helyet foglal el, központi érték kategória az egyéniség. „S van — ami a legfőbb — költői egyénisége”, — állapította meg Benedekről. De akkor érték az egyéniség,

ha a normális, helyes szemléletnek, a világrendet igazoló szemléletnek más lelkiségű kifejeződése. Pszichológiai változat. Gyulai hitt az objektív szemlélet lehetőségében. A magáét, iskoláját ilyenek tekintette. Ennek jegyében hangzott az iskola szubjektívzálásával szemben, hogy az igazi költő mindig azt fejezte ki, „amiben minden olvasó saját érzelmeire ismert”.

Endrődinél a világfájdalom eredeztetésében mindig jelen volt mint világkép meghatározó közeg, a hangulat. Gyulainál a hangulat is pszichológiai jelentésű fogalom, s többnyire nem is e szóval, hanem inkább *kedélyként* említi.

A harmadik kérdés, melyre a Szemle s Gyulai élesen reagált, a *pozitivizmusé*, kiváltképp a *pozitívista művelődéstörténeté*. A nemzeti történetírás s a történeti tárgyú szépirodalom eredményeinek lebecsülésével vádolták, főleg György Aladárt. Hevesen tiltakozott a Szemle a művelődéstörténet s a komparatizmus olyan értelmezése ellen, amely a nemzeti történelem adottságait nem veszi tekintetbe s idegen mércék alapján a nemzet művelődési értékeit devalválja. György szerint, úgymond a Szemle „Magyar műveltségről beszélni korlátolttság, őseink félművelt rablók voltak s évszázadokon át csak külmázként tapadt rájuk a műveltség”. Következik ez részint György mestereinek szemléletéből, „Darwin, Comte, a szocialisták és társaik” szemléletéből, kik a „történettudományt is a természettudományok közé sorozzák”, s így érzéketlenek a szellemi értékek iránt; részint pedig György tudományos egyéniségéből. „A colportörök mindig mohóbbak, elfogultabbak és messzebb mennek mestereiknél. Így járt György Aladár is a naturalizmus, a pozitivizmus és szocializmus eszméivel”. Györggyel kapcsolatban a Szemlének könnyű dolga volt s jórészt igaza is. Szent István király tevékenységét például György jelentéktelennek, sőt, szinte károsnak minősítette. Részint mert a magyar faji karakterrel nem egyező világnézetet honosított meg, részint mert akkor honosította azt meg, midőn már nyugaton hanyatlóban, átalakulóban volt. A vita voltaképpeni tárgya azonban az a szemlélet volt, amelyet György közvetíteni s alkalmazni igyekezett. Jellemző, hogy míg a Figyelő támadta *Gervinust*, a Szemle magasztalta. A Gervinus utáni „pozitívista” történetírásból, irodalomtörténetírásból annyit tudott elfogadni a Szemle, amennyi *Lewes* híres Goethe-életrajzában, ennek „pragmatikus előadási módjában” megvalósult.

De mint a Szemle, a Figyelő is került a közvetlen, névre címzett polémiát. Nem elsősorban taktikai okokból. Endrődi egyik cikkében konstatálva a vita hiányát, rendén valónak vélte ezt. Más korszak más nemzedéke ők úgymond, nem *szemben* állnak az előzőkkel, hanem *utánuk*.

8.

(Összefoglalás)

Endrődinek lényegében igaza volt. Nem szemben álltak a népies iránnyal, hanem utána. Szemben a túlélő népiesséssel, a népiesség epigonjaival, dekadenciájával álltak. Azokkal, akik a nagyarányú társadalmi és szemléleti átalakulás ellenére sem óhajtottak új irányt létrehozni. Az irodalmi irány napjainkban tisztázódó ismérveinek nagyobb részét megtaláljuk náluk. Határozott esztétikai-kritikai programot igyekeztek kialakítani, meglehetősen tudatos filozófiai alapozással, jól kirajzolódó világgéppel, társadalom- és történetfelfogással. A kérdés azonban nem az: föllelhetők-e tevékenységükben az *irány* ismérvei, hanem az: *új irány*, a történeti fejlődés menetében az *előzőre következő új irány*-nyal állunk-e szemben?

Az előző irány legalaposabb kritikai összegzője *Arany*. Azok az alapkérdések, melyek e csoport eszméikedésének, programjának középpontjában álltak, középpontban álltak az ő kritikai írásaiban is. Az irodalom nemzeti jellege, az ideál-reál viszonya, az eszményítő és realiztikus ábrázolás kapcsolata, az irodalom társadalmi feladata, a harmónia kérdése, az eredetiség, tanultság és hatás problémája, a belső forma ügye voltak közülük a főbbek. De e kérdések nemcsak *Arany* s e csoport eszméikedésének voltak tárgyai, hanem az európai

esztétikái is ez évtizedekben. E kérdések a kor esztétikai alapkérdéseikhez tartoztak, sőt, a mindenkori esztétika alapkérdéseikhez is, mert hiszen a nemzeti és kozmopolita vitájában például az egyedi és az általános, a real és az ideálban az elvont és a konkrét, a belső forma kérdésében a műfajok meg a tartalom és forma problémáját, a harmónia esetében pedig az esztétikai tárgy határainak kérdését is feszegették. Az eszményítés kérdéséről, a művészet feladatának, mibenlétének ez alapkérdéséről nem is szólván.

A kérdés az, úgy adtak-e Aranytól eltérő választ e kérdésekre, úgy bővítették s haladták-e meg Arany válaszait, hogy válaszaik az európai irodalom korszerű irányzatának, a polgári realizmusnak vonalába estek? Továbbá: úgy estek-e válaszaik a polgári realizmusnak, mint történeti iránynak a vonalába, hogy ezáltal a realizmushoz, mint általános esztétikai posztulátumhoz is közelebb jutottak-e?

Mindkét kérdésre igennel felelhetünk. A nemzeti jelleg romantikus-népies dominációját úgy haladták meg, mint a polgári realizmus általánosan: tagadták programszerű fölmutatását, de követelték, vallották jelenlétének szükségszerűségét. Aranynál a nemzeti foglalta magába az általános emberit, nála a nemzetire esett a hangsúly; nálunk viszont az általános emberi ölelte magába a nemzetit, s hangsúlyuk az általános emberire esett. Azaz megtartották a romantika és a népiesség hozadékát s nem tértek a klasszicizmus elvont erkölcsi általános emberéhez vissza. Az általános emberi szükséges egyeditésén azonban nemcsak s nem elsősorban a nemzeti jelleg, hanem a társadalmi kölcsönözte náluk.

Hasonló irányba haladtak az ideál-real s az eszményítés vitájában is. Az eszményítést a Figyelő köre is elengedhetetlennek vélte. S mint Arany, a kor „irányeszméje” segítségével kívánták ők is elérni. De Arany szerint „a kor vezéreszméje a nemzetiség”, szerintük viszont a kozmopolitizmus és a materializmus s velük a természettudomány, illetőleg a materialisztikus, természettudományos alapú társadalombölcselet és pszichológia. Ennek megfelelően a hangsúly náluk a reálra esett, s a reált az egyedi, a determináló pszichikaiban, pszichofizikáiban vélték megragadhatónak. Azaz az egyedit, a különöst a nemzeti helyett a társadalmiban közelítették meg, de a társadalmat viszont a pszichikailag, a pszichofizikailag determinált egyedihez kötötték. Ami megfelelt a pozitívizmus („materializmus”) társadalomfelfogásának, mely a társadalmat együtt élő egyedek természettörvényű organizmusának tekintette. Vagyis az ideál-real kérdésében is e kor nyugati polgári realizmusa irányába mutatott Aranytól eltérő válaszuk.

Ami azt is jelentette, hogy a polgári realizmus átalakítására, ill. megszüntetésére törő tendenciákat is magukban hordták már. A nyugati polgári realizmus képviselői, tudjuk e szakaszban, midőn egyre inkább a Taine-, Renan-féle pozitívizmus lett az irány világgépi alapja, a realizmus naturalizmussá, ill. impresszionizmussá való átférfálásának tendenciáit hordozták s nyilvánították. Az egyed pszichikailag, pszichofizikailag determinált hangulata így emelkedett e csoport szemléletében is a mű világgépmeghatározó és strukturáló elemévé, a szubjektív líraiság így a hitel elsődleges ismérvévé, a lelki folyamatba való beleélés így a recepció s a kritika fő eszközévé. Mindazonáltal e tendenciák a realizmusra jellemzőkkel szemben náluk még alárendeltek maradtak.

A harmónia kérdésében távolodtak Arany felfogásától legmesszebbre s jutottak a polgári realizmuséhoz legközelebb. Arany ugyan sohasem vallotta a Világrenddel való harmonizálás követelményét; különösen nem úgy, mint ahogy Gyulai vallotta. De kétségtelenül hajlott arra, hogy ne csak a mű, hanem az ábrázolt életanyag, a kifejezett érzelmvilág harmóniáját is megkövetelje, jóllehet, különösen az utóbbinak, az érzelmvilág harmonizálásának maga sem tudott eleget tenni, s éppen az utókor által jelentősnek tartott műveiben. Amidőn Arany a lélek ünnepét kívánta a művésztől, nyilván nem elsősorban gondolt a tárgy ünnepi, nem-köznapis voltára. Elsősorban a művészet katartikus ünnepiségére, nem-köznapiságára gondolt. De, kétségtelen, a nem harmonizálható, a disszonáns jelenkori s köznapis életanyag s érzésfajta elkerülését is javasolta.

A Figyelő tőzsgárdája viszont semmilyen tárgyat sem tartott alkalmatlannak, ki-rekeszthetőnek. A harmónia követelménye kizárólag a mű harmóniájának a követelményét jelentette náluk. Az „auch ein Buckel hat seine Aesthetik” elve kettős jelentéssel vitte közelebb felfogásukat a polgári realizmuséhoz; minden tárgyban, a rútban is, benne rejlik a művészi szép lehetősége. Minden tárgyat, a rútat is, művésziellen kell ábrázolni. Ezzel, szándékukban, voltaképp nemcsak a szép határai tekintetében, hanem a forma-tartalom, a belső forma kérdésében is túlléptek a realizmus irányában Arany felfogásán. Kifejteni azonban Aranyéhoz hasonló mélységben felfogásukat nem tudták. Így itt is, mint szemléletük többi pontjain is, vagy korábbi irányok nézeteinek frázisszerű ismétléséhez folyamodtak, mindennek-előtt a Junges Deutschlandéhoz. Vagy a pozitívista esztétika kései fejleményeinek, kivált az impresszionizmusnak irányába siklottak el. Alapelveként hangoztatták például a tükrözés követelményét. A mű esztétikai harmóniájának zálogát gyakorta mégsem a tükrözés helyes, a tárgy valódi belső struktúráját megragadó s megmutató módszerben látták, hanem a költő esztétikai jellegű, értékű hangulatában (Endrődi), vagy helyes szemléleti, világnézeti állás-foglalásában (György). Arany kizárt ugyan bizonyos tárgyakat, de amelyeket elfogadott, azoknál a belső forma követelménye a tárgyban rejlő esztétikai struktúra tükrözését jelentette.

Fontos hangsúlyozni, hogy úgy „haladták meg” Arany esztétikáját, hogy ahol lehetett ráépítettek. A benne rejlő lehetőségeket fejlesztették tovább. Úgy érezték, midőn Arany Madách művének pártjára állt Erdélyi hegeli teleológiájával szemben, a nemzeti kérdésben, de kivált a harmónia-diszharmonia kérdésében már az ő felfogásukat előlegezte. Komparatizmusában is a magukénak előzményét, „kozmpolitizmusuk”, európaiságuk igazolását látták, mint ahogy lírájában, a Pusztai füz-ben, a Bolond Istókban meg a maguk világfájdalmának igazolását vélték megtalálni. S nem jótalanul; nem véletlenül nőtt nekik is, mint neki olyannyira szívéhez Byron. S az elemző, tapasztalati módszert illetően is közel álltak Aranyhoz. Erdélyit sok-szor idézték, sokat tanultak tőle, de Arany induktív kritikai módszerét, analízis eljárását közelebb érezhették magukhoz, s Endrődi bírálataiban gyakran térnek vissza reminiscenciák Arany bírálataiból, tanulmányaiból.

Elvrendszerük, gyengeségei ellenére tartalmazta a polgári realizmus annyi lényegi elemét, hogy Arany kritikai-esztétikai elvrendszere után az övéket az új irány egyik kritikai alapvetésének tekinthessük. Gyakorlati kritikai tevékenységük mégsem teszi ezt egészen lehetővé. Ha elveik elmaradtak szándékaiktól, ízlésük viszont elmaradt elveiktől. Azt a művet, amelyet szándékaik, de elveik szerint is a legnagyobb méltánnyal kellett volna fogadniok, a Délibábok hőst, erős fenntartásokkal s kivált erős ellenérzéssel fogadták. Esztétikai fogalom-kincsük, szóhasználatuk nem véletlenül kapcsolódott igen sok tekintetben a Junges Deutschland s ötvenes évekbeli utódaik munkásságához. Ízlésük közelebb állt a polgári realizmushoz, mint a népies korszaké, de nem hatoltak e tekintetben annyira s oly önállóan előre a realizmusban, mint Arany László főművében. Endrődi gyakran hangoztatott oly líra-esztétikai elveket, melyek alapján akár Baudelaire-t is befogadhatta volna. De csak Heinét s a Heine-követőket fogadta be. Heine Gyulainak is kedvence volt. Heinétől azonban sok szál indult. Ma általánosan elfogadott, hogy a baudelaire-irány egyik fő sugallója, előzménye Heine volt. Gyulai a romantikus-írónikus, a (nép-)dalszerű Heinét kedvelte, Endrődi a Baudelaire irányába mutatott. Az Ada Christen-féle költészet a baudelaire-inek nyomorék vérrokona. Líratörténeti vizsgálatok majd megmutatják, hogy a 70-es évek lírájának igazi újsága az Ábrányi-féle pszeudo újjal szemben, Endrődi lírájában található. Később „jobb” verseket írt, de visszakanyarodott nemcsak a népies formákhoz, hanem a népies szemlélethez is. Holott a 70-es évtizedben gyakran határozottabb volt szakítása azzal, mint később Reviczkyé. Arany László művéhez a lírában mindenesetre, Endrődi versei álltak legközelebb.

Arany László Arany klasszicizált romantikus-népies ábrázolás- és kifejezés módszerét formálta át hathatósan a polgári realizmus felé, a Figyelő köre pedig Arany esztétikáját. A kiindulás mindkét esetben Arany. S az átalakítás mindkét esetben az arányok és hangsúlyok

erős megváltoztatásával, áthelyezésével ment végbe. Arány és módszer összefüggése alapvető az irányzatok jellegének meghatározásában.

A polgári realizmus a romantikus kifejezés és ábrázolás egyes elemeit hangsúlyossá tette, s arányaikat fölnagyította. Mások hangsúlyát csökkentette s arányaikat apasztotta. Arány és módszer összefüggésének vizsgálata az egyik legfontosabb eszköz a különböző irányok kontinuitásának megragadására éppúgy, mint annak magyarázatára is, hogy bár minden irány hoz a realizmusnak mint posztulátumnak megközelítéséhez valamit, az irányok e tekintetben mégsem azonos értékűek. Ennek megfelelően mind az irányok közti, mind a realizmus-hoz, mint posztulátumhoz viszonyított elemzésnek alapvető eszköze, lehetősége az alkotó elemek arányainak vizsgálata.

Az arányok Aranyéhoz képest hasonló jellegű s irányú eltolódása Arany László művében s a Figyelő elméleti munkásságában tehát affinitásról és konvergenciáról tanúskodott. Valójában, persze, nemcsak a költő Arany Lászlónál, hanem az értekezőnél is a Figyelőhöz hasonlóképpen változtak meg Arany esztétikájának arányai. Elég arra utalni, hogy a szatirikus korszerűségének hangsúlyozása egyszerre jelentette a társadalmi s a rút ábrázolásának igényét. Vagy arra, hogy a nemzeti programszerű előtérbeállítása Arany László szerint is eltűnően van már. (Magasztalta is a Figyelő Arany székfoglalóját a Politikai költészetről). E rokonság és vonzás az azonos ízlés közegében válhatott volna azonossággá, egyesülhetett volna egységes iránnyá, a kritikai elvek az azonos ízlés közegében ismerhették volna föl a nekik megfelelő, a hozzájuk közel álló művészi gyakorlatot. A Figyelő ízlése elmaradt elvei mögött, gyakorlati kritikája elmaradt elmélete mögött.

Amit más szóval úgy is megfogalmazhatunk, hogy a polgári realizmus-hoz való közeledésük elvontan teoretikus, spekulatív s könyvjellegű volt. A Figyelő körül egy maroknyi polgári értelmiségi csoportosult. Ízlése amennyiben eltért a népiestől, ahhoz a művelődési korszakhoz és körhöz csatlakozott, melytől elvei megfogalmazását, terminológiáját vette. Nagyobb részben az 50-es évek német, kisebb részben angol irodalmához; főleg lírájához s verses epikájához. Számottevő hazai réteg mint elveik, ízlésük mögött sem állott. Ízlésük s elveik fokozatkülönbsége s mindkettőnek bázisatlansága rejt egy általánosabb következtetést is. Az irányzat ismérvei közt helyet és súlyt kell biztosítani az ízlés kategóriájának is. Elvek és ízlés megfelelése s az ízlés társadalmilag számottevő vagy legalább számbavehető közönségbázisa hozzátartozik az irány ismérveikhez.

Mindez annyit jelent, hogy e csoportot a polgári realizmus egyik kezdeményezőjének kell tekintenünk; kezdeményezőjének, de nem valamely válfaja megvalósítójának. A hetvenes évek közepéig föllépett jelentősebb íróknak, új műveknek, új csoportosulásoknak szinte mindenike hasonlóképpen kezdeményezője volt, bár más-más irányból, más-más árnyalattal, a polgári realizmusnak. A kort domináló irányzattá, a közízlést átfarmáló s az átfarmált közízlésből táplálkozó, arra támaszkodó irányzattá azonban nem szerveződhetek. Az évtized fordulója után beállt társadalmi változás ezt lehetetlenné tette. E csoportok, e tendenciák képviselői vagy szétszóródtak, mint a Figyelő köre, vagy elhallgattak, mint Arany László, vagy föladták a 75 előtt rájuk jellemző, fejlődéstörténetileg új vonásaikat, mint a később kuruc dalokat szerző Endrődi vagy – a tudomány területén – a faticista pozitivismusba süllyedt Heinrich Gusztáv.

A Figyelő eszméi ugyan benne maradtak a magyar kritikai tudatban, csakhogy paralizáltan, összetartozásuk s maguktól értető voltak erejétől megfosztva. Bizonyos extravagancia tapadt ezután hozzájuk. Elég Endrődi Reviczky-nél megismételt eszméire utalni. Mint ahogy a Hét megindulásáig alapított új folyóiratoknak (Koszorú, Új Nemzedék, Magyar Salon), új csoportosulásoknak is (Petőfi Társaság, Vajda „köre”) jóval kisebb volt eszmei kohéziójuk, eszmei karakterük, kevésbé magától értető új programmal való fölléptük. S programjuk polgári realista jellege jóval kétségesebb, határozatlanabb. A Figyelő után, a 75 utáni lapok és csoportok többnyire csakugyan *szemben* álltak a galvanizálódott népi-

ességgel. Reveláló a Figyelőnek (s egyben a társ csoportoknak, s Arany László verses művének s kritikai tevékenységének is) egy fontos „hiánya”: a népiesség kérdését lényegében figyelmük körén kívül hagyták, elintézettnak vették. Ez az egyik. A másik az, hogy a falu és város, a „népies” és „urbanus” közti ellentét egy pillanatra sem merült föl náluk. Az a kihívó „városiasság”, amely a Hétre jellemző volt, éppúgy ismeretlen volt előttük, mint az az együgyű vidékiesség, amelyet később Beöthy propagált. Endrődi s György Aladár a vidék ábrázolását, kifejezését, gondját éppúgy felfogása, programja szerves részének érezte, mint a városét. Ezt az ellentétet a Tisza Kálmán-féle dzsentri-junker évtizedek termelték ki; azok, amelyek e realista tendenciákat is visszavetették s szétszórták.

A Figyelő, ez a kritikai lap Arany kritikai lapjának címét vette föl. Az új irány kritikai ismérveit kívánta megfogalmazni úgy, mint megfogalmazta a Szépirodalmi Figyelő a népies irányt. Ez nem sikerülhetett. Arany (a tehetség különbségeitől eltekintve) összegző volt, ők kezdeményezők. Az irányváltás jellemző történeti jegeit mutatták föl. Arany kritikai rendszere volt viszonyítási pontjuk. Szakítás és folytatás, „meghaladás” és „megőrzés” volt viszonyuk Arany kritikai rendszeréhez. A változás az arányok átformálásával ment végbe. Azoknak az elemeknek a csírája is megvolt már ugyanis Arany esztétikájában, amelyek náluk egészen újaknak, vele ellenkezőknek látszottak. A Byronhoz végig ragaszkodó, a Madáchot elismertető, a Petőfit megőrizve meghaladni kívánó, az Arisztophaneszt fordító Arany, aki felfogásának végsummázatában, a Töredékes gondolatokban a népiest már mellőzhetőnek, sőt, mellőzendőnek, a nemzetit pedig cél helyett már az általános egyeditésének, konkretizálásának eszközként tekintette, esztétikájában maga is elindult az új irány felé. Az új irány itt is, ekkor is, mint rendszeren a régi mellékes új elemeinek arányát, latens tendenciáit növesztette föl olyannyira, hogy ez elemek és tendenciák rendező központi elvvé emelkedtek, azaz funkciójuk és minőségük egyaránt megváltozott.

Béla G. Németh

DIE ANFÄNGE DES BÜRGERLICHEN REALISMUS IN DER UNGARISCHEN LITERATURKRITIK

Die Studie befaßt sich mit einem bedeutenden geistigen Zentrum, mit einer Initiative der Zeitperiode nach dem Ausgleich (1867), mit der Zeitschrift *Figyelő* (Beobachter). Der Verfasser analysiert die ideengeschichtliche Rolle der Zeitschrift und innerhalb der Ideengeschichte besonders ihre literaturkritische Betrachtungsweise. Der *Figyelő* und sein Kreis waren bestrebt, auf der Grundlage einer klaren Philosophie, Weltanschauung sowie der gesellschaftlichen und historischen Auffassung ein fest umrissenes ästhetisch-kritisches Programm aufzustellen. Die Studie versucht die Frage zu beantworten, ob in der historischen Entwicklung die Tätigkeit dieser Gruppe eine neue Richtung gegenüber der vorangehenden bedeutet. Die vorangehende Richtung wurde am besten in der kritischen Tätigkeit von János Arany zusammengefaßt. Die Grundfragen, die im Mittelpunkt des Programmes dieser Gruppe standen, bildeten auch den Mittelpunkt in Arany's kritischen Schriften. Die wichtigsten unter ihnen waren: der nationale Charakter der Literatur, das Verhältnis zwischen der idealistischen und realistischen Darstellungsweise, die gesellschaftliche Rolle der Literatur, die Probleme der Harmonie, der Originalität, der Belehrung und Wirkung sowie der inneren Form. Die Studie untersucht, wie sich der *Figyelő* von Arany's Anschauungen entfernt und wieweit die in der Zeitschrift ausgeführten Gedanken der zeitgemäßen Richtung der europäischen Literatur, dem bürgerlichen Realismus entsprechen. Der *Figyelő* und sein Kreis haben die Ästhetik von Arany so „überholt“, daß sie, wo es möglich war, die darin verborgenen Möglichkeiten weiterentwickelt haben. Arany hat zusammengefaßt, die Mitarbeiter des *Figyelő* waren Initiatoren. Die Veränderung kam in der Verschiebung der Proportionen zum Ausdruck. Selbst Arany hat schon in der letzten Zusammenfassung seiner Anschauungen, in der Arbeit „Gedankensplitter“ das Volkstümliche für entbehrlich und das Nationale nicht für das Ziel sondern für ein Mittel zum Ausdruck des Individuellen in dem Allgemeinen gehalten. Wie die Studie hervorhebt — hat die neue Richtung die Proportionen der nebensächlichen neuen Elemente in der alten Richtung, d. h. die latenten Tendenzen dermaßen entwickelt, daß diese Elemente und Tendenzen zu einem ordnenden, zentralen Prinzip erhoben wurden, sowohl ihre Funktion als auch ihre Qualität haben sich also verändert.